WRR

WETENSCHAPPELIJKE RAAD VOOR HET REGERINGSBELEID

In debat over Nederland

Fleur Sleegers

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

In debat over Nederland

De serie Webpublicaties omvat studies die in het kader van de werkzaamheden van de WRR tot stand zijn gekomen. De verantwoordelijkheid voor de inhoud en de ingenomen standpunten berust bij de auteurs. Een overzicht van alle webpublicaties is te vinden op de website van de WRR (www.wrr.nl).

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
Lange Vijverberg 4-5
Postbus 20004
2500 EA Den Haag
Telefoon 070 - 356 46 00
Telefax 070 - 356 46 85
E-mail info@wrr.nl
Website http://www.wrr.nl

WRR

WETENSCHAPPELIJKE RAAD VOOR HET REGERINGSBELEID

In debat over Nederland

VERANDERINGEN IN HET DISCOURS OVER DE MULTICULTURELE SAMENLEVING EN NATIONALE IDENTITEIT

Fleur Sleegers

Amsterdam University Press, Amsterdam, 2007

Cover design / Vormgeving: Studio Daniëls, Den Haag

ISBN 978 90 5356 447 9
NUR 741

WOORD VOORAF

De toenemende culturele diversiteit in de Nederlandse samenleving en de daaruit voortgevloeide spanningen tussen bevolkingsgroepen hebben tot een verheviging van de publieke en politieke discussies over de multiculturele samenleving geleid. 'De' nationale identiteit heeft in die discussies een centrale plek gekregen, waarbij de Nederlandse identiteit steeds vaker wordt voorgesteld als een set van vaststaande kenmerken waar migranten zich aan moeten aanpassen. In zijn rapport *Identificatie met Nederland* concludeert de raad dat een benadering die uitgaat van processen van identificatie, en van een identiteitsbegrip dat een meer open en inclusief karakter draagt, beter aansluit bij de huidige situatie dan een benadering die 'de nationale identiteit' als vastomlijnd gegeven en statisch streefbeeld voor anderen probeert vast te leggen. Een dergelijke benadering is meer toekomstgericht en biedt meerdere routes om aansluiting met de Nederlandse samenleving te bevorderen.

Om beter inzicht te krijgen in hoe er door de jaren heen gesproken is over multiculturalisering en nationale identiteit heeft de WRR onderzoek uit laten voeren door Fleur Sleegers, Masterstudent sociologie aan de Universiteit van Amsterdam en als projectassistent werkzaam bij de WRR. Het verslag van dat onderzoek, *In debat over Nederland. Veranderingen in het discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit,* ondersteunt het rapport *Identificatie met Nederland* in de analyse van het toenemende belang dat wordt toegekend aan 'de' nationale identiteit als instrument om integratie te bevorderen. Deze studie geeft inzicht in de manier waarop de inhoud en de toon van de politieke en publieke debatten veranderd is van een dominant discours met multiculturalisme als ideaal en een 'milde' spreekstijl, naar een dominant discours waarin strenger wordende eisen van aanpassing steeds meer omkleed worden met 'duidelijke' of zelfs 'harde' taal.
De raad is de auteur zeer erkentelijk voor de belangwekkende analyses en inzichten die zij presenteert.

Prof. dr. W.B.H.J. van de Donk
Voorzitter WRR

INHOUDSOPGAVE

1 INLEIDING

De afgelopen decennia is Nederland door de komst van grote stromen migranten veel veranderd wat betreft bevolkingssamenstelling en is de confrontatie met mensen met een andere culturele achtergrond dan de Nederlandse voor veel Nederlanders een veelvoorkomende aangelegenheid geworden. Gedurende een lange periode dacht de overheid dat in ieder geval de meeste arbeidsmigranten uiteindelijk terug zouden keren naar hun vaderland. Aan het eind van de jaren zeventig drong echter het besef door dat zij zouden blijven en dat er regelingen nodig waren om migranten goed in de samenleving te kunnen opnemen. Dit was de start van het minderhedenbeleid, dat later vervangen werd door het integratiebeleid. Publieke en politieke debatten over de – vooral negatieve – effecten van de komst van migranten en de effecten van de multiculturele samenleving laaiden tussen de jaren zeventig en nu regelmatig op. Met de multiculturele samenleving wordt bedoeld een samenleving die opgebouwd is uit mensen met verschillende culturele achtergronden. Het gaat dus om het empirische gegeven dat Nederland een multi-etnische samenleving is. Het veelgebruikte begrip 'multiculturalisme' verwijst naar het ideaal van "een samenleving waarin minderheden het recht hebben om bepaalde aspecten van hun cultuur en taal te behouden, waarin zij gelijk behandeld worden en gelijke toegang hebben tot voorzieningen van de verzorgingsstaat, het rechtssysteem, de arbeidsmarkt, het onderwijs, economische activiteit en politieke representatie; waarin zij het recht hebben om zich te uiten als (minderheids)groep, en waarin alle burgers uit zowel de dominante groep als uit minderheidsgroepen zich toewijden aan de rechtsstaat en de grondwet" (vrij vertaald naar Garcés-Mascareñas 2005). Een van de eerste invloedrijke nationale debatten over de multiculturele samenleving en het multiculturalisme ontstond rond 1990 naar aanleiding van een lezing van Frits Bolkestein, waarin hij de onverenigbaarheid van de islamitische cultuur met de westerse cultuur aankaartte. Het nationale debat barstte echter nog veel heviger los in het jaar 2000, naar aanleiding van een artikel van Paul Scheffer in *NRC Handelsblad* over het 'multiculturele drama' in Nederland. De opkomst van Pim Fortuyn, de gebeurtenissen van 11 september 2001 en de moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh speelden een belangrijke rol in de verdere verheviging van het debat. In de context van dit debat over de toenemende culturele diversiteit van de samenleving en de integratie van migranten is 'de Nederlandse identiteit' een omstreden onderwerp geworden. De aanwezigheid van 'anderen' lijkt voor veel mensen en ook voor de overheid een aanleiding om te reflecteren op hun eigen identiteit als Nederlanders en de identiteit van Nederland als natie.

Aanleiding voor deze achtergrondstudie vormen de publieke en politieke discussies vanaf ongeveer het jaar 2000 over nationale identiteit in het kader van de toegenomen culturele diversiteit in Nederland. De grens van het jaar 2000 wordt bepaald door het artikel 'het multiculturele drama' van Paul Scheffer, dat zowel de politieke als de publieke discussie op scherp zette. Ik ga na of er sindsdien sprake is van veranderingen in de manier van spreken over allochtone Nederlanders en over de Nederlandse samenleving. Centraal staat het verloop van de politieke en publieke debatten over nationale identiteit en de multiculturele samenleving tussen 2000 en nu. Daarbij komen de verschillende discoursen die op bepaalde momenten dominant zijn (geweest) – discoursen die door politici en/of opiniemakers aangehangen werden – aan bod en de mate waarin en manier waarop de discoursen verschillen van elkaar en in de tijd. Voorafgaand aan de bespreking van deze debatten geef ik een overzicht van manier waarop over de multiculturele samenleving en nationale identiteit gesproken werd in de politiek en in het publieke debat vanaf de jaren zeventig, toen voor het eerst beleid werd ontwikkeld om grote aantallen migranten in Nederland op te vangen, tot 2000.

De onrust in het politieke en publieke debat rond het jaar 2000 en de veranderingen die er het gevolg van waren worden op verschillende manieren geduid. Sommigen associëren de veranderingen met het opkomende 'neoconservatisme', zoals dit doorklinkt in het gedachtegoed van bijvoorbeeld de Edmund Burke Stichting. Sociologe Baukje Prins bedacht de term 'nieuw realisme' om de aanhangers van de nieuwe manier van spreken over de multiculturele samenleving en nationale identiteit te classificeren. Anderen schaarden de veranderingen onder de noemer 'populisme', waar nationaal en internationaal de recentelijk opgekomen, vooral rechtse, politieke partijen onder geplaatst worden. In de pogingen tot het duiden van de wijzigingen in het debat wordt veel aandacht geschonken aan de verandering van retorische stijl die gepaard ging met de verandering van de inhoud van de debatten (Prins 2004; Pels 2005; Van Meeteren 2005). De nieuwe stijl van spreken wordt vaak als negatief en simplistisch omschreven, in contrast met het 'wetenschappelijke verantwoorde' en optimistische dominante discours waarin juist weer niets negatiefs mocht worden gezegd over de multiculturele samenleving en migranten, dat de politieke elite vóór 2000 hanteerde.

Bovengenoemde ontwikkelingen en de pogingen die door sociale wetenschappers zijn ondernomen om deze ontwikkelingen te plaatsen en te duiden, leiden tot de volgende onderzoeksvraag: *wat is het verloop van de debatten over nationale identiteit en de multiculturele samenleving vanaf het jaar 2000 en in welk opzicht hebben er veranderingen plaatsgevonden ten opzichte van debatten over deze onderwerpen van voor 2000?*

Om deze vraag te kunnen beantwoorden heb ik gebruikt gemaakt van bestaande sociaalwetenschappelijke literatuur over de politieke en publieke discussies over de multiculturele samenleving en nationale identiteit. Deze onderwerpen worden echter lang niet altijd rechtstreeks besproken. Onderwerpen waarbij de multiculturele samenleving en nationale identiteit regelmatig aan bod komen zijn integratie, eigen verantwoordelijkheid, burgerschap, normen en waarden en religie. Ik kijk daarom naast rechtstreekse debatten over de multiculturele samenleving en nationale identiteit ook naar hoe deze thema's binnen voorgenoemde onderwerpen (indirect) naar voren gebracht worden.

Deze studie is geen discoursanalyse. In een discoursanalyse worden alle geschreven en gesproken teksten over een bepaald onderwerp bestudeerd om te ontdekken of er regelmaat gevonden kan worden in de manier waarop er over dat onderwerp gesproken wordt (Hajer en Versteeg 2005). In een discoursanalyse tracht men naar boven te halen hoe (groepen) mensen, gebeurtenissen, problemen en oplossingen en onderliggende thema's gecategoriseerd worden in het spreken of schrijven over een bepaald onderwerp. Als hier inderdaad regelmaat in gevonden wordt en als er consensus bestaat over hoe er over een onderwerp gesproken moet worden, dan is er sprake van een dominant discours. In een dominant discours worden problemen en oplossingen op een specifieke manier gedefinieerd (Suurmond 1998). Om steun voor probleemdefinities en oplossingen te krijgen die in hun straatje passen proberen politici en opiniemakers dominantie in de discussie te verkrijgen, zodat de meerderheid van de kiezers of het lezers- en kijkerspubliek in dezelfde termen over deze problemen en oplossingen gaan spreken. Het discours wordt dan steeds overheersender. De sprekers binnen het dominante discours bepalen bovendien in grote mate wat *buiten* de discussie blijft. Zo wordt een bepaalde manier van spreken over een onderwerp dominant. Ondanks dat deze studie geen discoursanalyse betreft, komen de discoursen die de afgelopen decennia de debatten over nationale identiteit en de multiculturele samenleving hebben gedomineerd wel aan het licht in de bespreking van de literatuur hieromtrent.

Dit document is een inventarisatie en evaluatie van en een aanvulling op de vele beschrijvingen van de debatten over de multiculturele samenleving, nationale identiteit en aanverwante onderwerpen vanaf de jaren zeventig, maar met de nadruk op de afgelopen zeven jaar. Ik maak daarbij gebruik van discoursanalyses en studies die door anderen zijn verricht over de debatten die over de multiculturele samenleving en nationale identiteit zijn gevoerd. Het gaat om secundaire, sociaalwetenschappelijke bronnen, die ingaan op het *nationale* politieke en publieke discours en waar relevant ook op het beleid dat met integratie en de toegenomen culturele diversiteit te maken heeft. De studies zijn gebaseerd op berichten uit de *nationale*

media en op informatie uit politieke en beleidsstukken van de rijksoverheid. Op bepaalde punten ga ik terug naar de oorspronkelijke bronnen, zoals partijprogramma's en krantenartikelen (uit de nationale dagbladen). Soms zijn bepaalde oorspronkelijke bronnen ijkpunten in het debat en is het logisch om deze direct te analyseren.

Ik onderscheid twee 'fora' waarop over identiteit en de multiculturele samenleving gesproken wordt: het publieke forum en het politieke forum. De politiek en het publieke debat hebben een sterke onderlinge relatie met elkaar. Ze beïnvloeden elkaar direct of indirect via de media. De media en opiniemakers bepalen deels wat er in de politiek besproken wordt, terwijl de politiek op haar beurt de berichtgeving in de media kan sturen. Doordat de fora in onderlinge relatie met elkaar staan, gebeurt het vaak dat mensen die vanuit hun functie vooral op het ene forum staan, het andere forum betreden. Politici mengen zich soms in de publieke discussie door bijvoorbeeld een artikel te schrijven in een krant, maar zij betrekken in hun politieke discussies tegelijkertijd regelmatig berichten die hen vanuit het publieke forum bereiken. Door deze interdependenties is het onmogelijk en onverstandig om de discussies die op de verschillende fora plaatsvinden als los van elkaar te beschouwen. Omdat het publieke en het politieke debat echter niet altijd gelijk lopen en door verschillende gebeurtenissen of personen aangewakkerd kunnen worden, bespreek ik ze hier wel apart. Om de helderheid van deze tekst te bewaren maak ik een analytisch onderscheid tussen publieke en politieke teksten, waarbij ik tot de publieke discussie reken: artikelen, teksten of gesproken woorden die direct aan het algemene publiek zijn gericht. Tot de politieke discussie reken ik gesproken woorden en teksten die politici onder elkaar hebben uitgewisseld, zoals bijvoorbeeld notities, Tweede Kamerstukken en verkiezingsprogramma's. Veel politieke teksten, zoals bij uitstek verkiezingsprogramma's, zijn uiteindelijk ook op het (kiezers)publiek gericht. Zij zijn echter door politici of in opdracht van politici opgesteld aan de hand van regels die gelden op het politieke forum en verschillen daarin van de teksten die gepubliceerd worden door deelnemers aan het publieke debat, die met de regels van het publieke forum (voornamelijk de media) te maken hebben.

Op bepaalde momenten hebben politieke en/of publieke debatten er ook toe geleid dat er wijzigingen werden doorgevoerd in het beleid. Dat is gesignaleerd door sociale wetenschappers die al eerder over dit onderwerp schreven. Daar waar het een bijdrage levert aan de verduidelijking van het verloop van de debatten en van de effecten van de dominantie of de wisseling van discoursen over nationale identiteit en de multiculturele samenleving, neem ik deze beleidswijzigingen mee in mijn analyse. Beleid is een verbindende schakel tussen de politiek en het publiek; het is

de stolling van een (meer of minder sterke) consensus tussen het publiek en politici over bepaalde issues en is vaak (deels) een weerspiegeling van dominante visies in de samenleving en de politiek.

Deelnemers aan het politieke debat hebben andere motieven om het discours te willen domineren dan deelnemers aan het publieke debat. In de *politiek* draait het om het winnen van kiezers en/of om het uitdragen van de idealen van de partijen en van het kabinet. Door hun eigen interpretatie van de werkelijkheid over te brengen op het kiezerspubliek zoeken politici steun in het land voor de beslissingen die zij nemen (Van Meeteren 2005). Als dit lukt en meerdere partijen hanteren dezelfde interpretaties van de sociale werkelijkheid, dan vormen zij een discourscoalitie. Verschillende discourscoalities kunnen met elkaar strijden om dominantie binnen de (politieke) discursieve ruimte (Van Meeteren 2005: 5). Het doel van dominantie in het *publieke* debat is om de politiek, de beleidsvoering en de publieke opinie te beïnvloeden. Opiniemakers en politici in de hoedanigheid van opiniemakers willen het maatschappelijke en het politieke debat via de media en het publieke debat naar de hand zetten. Zij proberen een bewustwordingsproces bij hun publiek op gang te brengen door aandacht te vestigen op onderwerpen die zij belangrijk achten voor de Nederlandse samenleving, en hiermee een achterban te creëren voor hun ideeën. Opiniemakers willen burgers stimuleren om mee te denken en mee te praten over politieke en sociale kwesties en beslissingen op deze terreinen beïnvloeden (Suurmond 1998). In die zin weerspiegelt een discours niet alleen wat opiniemakers, politici en wetenschappers denken, maar ook hun behoeften aan aandacht voor en inspraak over bepaalde onderwerpen van degenen tot wie zij zich richten.

Het politieke debat is voor sociale wetenschappers minder toegankelijker dan het publieke debat. Bovendien is het door de verscheidenheid aan bronnen die aangeboord kunnen worden om een beeld te krijgen van het discours van nationale identiteit en de multiculturele samenleving lastig te bepalen wat de inhoud en de toon van het nationale politieke en publieke discours is (geweest). Het is onvermijdelijk dat onderzoekers die over dit onderwerp hebben geschreven elementen van het discours over het hoofd hebben gezien en teveel of te weinig belang aan bepaalde bronnen hebben toegekend. Het is onmogelijk om alle geschreven en gesproken bronnen te bestuderen over een gecompliceerd onderwerp als de multiculturele samenleving en nationale identiteit. Wat wel gezegd of geschreven is, maar weinig publiciteit heeft gehad of uiteindelijk weinig effect heeft gesorteerd, wordt vaak weggelaten bij dit soort analyses of is moeilijk te achterhalen, terwijl dit wel onderdeel van het niet-dominante, maar ook niet onbelangrijke ondergeschikte discours is geweest. Tegelijkertijd zegt de geringe aandacht voor andere geluiden dan de

dominante stemmen in de politieke en publieke debatten iets over de mate waarin bepaalde discoursen dominant zijn.

Niet alleen is de *inhoud* van het debat over nationale identiteit, de multiculturele samenleving en aanverwante onderwerpen van belang, maar ook de *toon* en het vocabulaire waar gebruik van wordt gemaakt; de spreek- en schrijfstijl van politici en opiniemakers. Het *Van Dale hedendaags Nederlands Woordenboek* omschrijft 'stijl' als de 'manier van optreden, wijze van aanpakken en uitvoeren'. Pels (2003: 39) rekent hiertoe: "manieren van spreken, handelen, kijken, tonen en hanteren van dingen tot een effectief symbolisch geheel". Hier gaat het alleen over geschreven teksten. De beeldende media vallen buiten het bereik van deze studie.

Ten slotte is van belang wie de belangrijkste deelnemers en wat de belangrijkste onderwerpen van gesprek zijn geweest in de discussie over nationale identiteit en de multiculturele samenleving: wie hebben er gesproken en wie zetten de toon in het politieke en publieke debat? Maar ook: over wie werd en wordt er gesproken en hoe wordt er over hen gesproken in de discussie over identiteit? Ook hieraan wordt aandacht besteed.

Uiteindelijk beoogt deze achtergrondstudie een verheldering van wat de debatten rondom nationale identiteit in de context van de multiculturele samenleving inhielden, hoe deze veranderd zijn in de loop der jaren en welke invloed bepaalde ontwikkelingen of gebeurtenissen hebben gehad op hoe er tegenwoordig over nationale identiteit wordt gesproken. Hoofdstuk twee geeft een overzicht van de debatten over dit onderwerp in de jaren zeventig, tachtig en negentig. Hoofdstuk drie behandelt de redelijk plotselinge verheviging van het debat in 2000 en de verwarring die daardoor ontstond op het publieke en politieke forum. In hoofdstuk vier laat ik zien welke pogingen sociale wetenschappers hebben ondernomen om de veranderingen in het politieke en publieke debat te duiden. In hoofdstuk vijf wordt het nieuwe dominante discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit besproken dat resulteerde uit de publieke en politieke debatten rond het jaar 2000. Hoofdstuk zes toont aan dat niet alleen de inhoud, maar ook de toon van het debat veranderingen heeft ondergaan. Tot slot maak ik in hoofdstuk zeven de balans op van de veranderingen in het spreken over de multiculturele samenleving en nationale identiteit.

2 HET PUBLIEKE EN POLITIEKE DEBAT

2.1 DE JAREN ZEVENTIG

In de jaren zeventig gaat de overheid er nog vanuit dat arbeidsmigranten uiteindelijk terug zullen keren naar hun land van herkomst (Snel 2003; Rijkschroeff et al. 2003; Van Meeteren 2005; Essed en Nimako 2006). Het beleid is gestoeld op deze aanname. In het eerste beleidsstuk dat gericht was op de opname van migranten in de samenleving, de Nota Buitenlandse Werknemers uit 1970, stelt de overheid het behoud van de eigen identiteit voor migrantengroepen voorop (Van Meeteren 2005). Het doel hiervan is de instandhouding van groepsbindingen onder migranten en inpassing van deze groepen in – niet aanpassing aan – de Nederlandse samenleving (Snel 2003; Duyvendak 2006). Het belang dat gehecht wordt aan behoud van de eigen culturele identiteit van migranten kan worden gezien als een voortvloeisel uit de naoorlogse jaren waarin de gevolgen van racisme en discriminatie nog vers in het geheugen van burgers en politiek lagen en uit de jaren van de verzuiling, waarin groepen van verschillende gezindten vrijwel hun volledige leven binnen hun eigen zuil doorbrachten en hierop ingericht hadden; de overheersende gedachte was dat het belangrijk en humaan was om groepen de ruimte te geven om hun eigen gewoonten en gebruiken te kunnen handhaven. Eind jaren zeventig ontstaat enige aandacht voor de beheersing van de arbeidsmigratie en de regulering van gezins- en huwelijksmigratie.

In de jaren zeventig wordt in de troonredes voor het eerst opgemerkt dat steeds meer mensen een vreemde taal spreken en een andere cultuur hebben (Becker 2005). De regering vraagt begin jaren zeventig om verdraagzaamheid tegenover nieuwkomers en voelt zich verantwoordelijk om het iedereen mogelijk te maken zorg te kunnen dragen voor het eigen welzijn en dat van anderen. De aandacht voor de eigen cultuurbeleving van minderheden die begin jaren zeventig centraal staat in de troonredes, verschuift eind jaren zeventig steeds meer naar bevordering van gelijkheid tussen groepen in de samenleving (Becker 2005).

2.2 DE JAREN TACHTIG

In de jaren tachtig gaat de overheid er niet langer vanuit dat (groepen) migranten uiteindelijk zullen remigreren (Entzinger 2003; Prins 2004; Van Meeteren 2005; Pels 2005; Duyvendak 2006). De integratie van migrantengroepen staat vanaf dan permanent op de politieke agenda (Rijkschroeff en Duyvendak 2004). In het

minderhedenbeleid, zoals het dan genoemd wordt, worden geen verwachtingen uitgesproken over aanpassing van minderheden aan de Nederlandse cultuur of de nationale identiteit, maar wel wordt de voorwaarde geformuleerd dat de beleving van de eigen cultuur binnen de grenzen van de grondwet moeten passen. Het ideaal van de beleving van de eigen cultuur staat nog steeds centraal in de verkiezingsprogramma's van de meeste partijen. Zo stelt de VVD in 1981 dat er ruimte moet zijn voor de ontwikkeling van de eigen cultuur en identiteitsbeleving en schrijft het CDA in 1982: "Wezenlijk is dat de culturele minderheden in staat worden gesteld hun eigen identiteit te beleven" (Van Meeteren 2005: 13).

De Minderhedennota van 1983 die de regering opstelde naar aanleiding van het advies van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) in 1979 om beleid te ontwikkelen gericht op de opvang van minderheden, articuleert de verwachting dat migranten hun best doen om de Nederlandse taal voldoende te beheersen, participeren in de samenleving en Nederlandse normen, waarden en wetten respecteren. Behoud van eigen identiteit wordt daarbij gezien als bevorderend voor de emancipatie van minderheden – in eerste instantie binnen de eigen groep, en vervolgens om als groep te kunnen integreren in de Nederlandse samenleving (Entzinger 2003; Rijkschroeff et al. 2003). Zelforganisatie wordt "actief ondersteund" door de overheid, een houding die vanaf halverwege de jaren tachtig steeds sterker in twijfel getrokken wordt (Rijkschroeff en Duyvendak 2004). Ook in de troonredes wordt in de jaren tachtig ruimte gelaten voor de beleving van de eigen identiteit (Becker 2005). De regering waardeert de beleving van de eigen cultuur en onderwijs in eigen taal, dat vanuit overheidsbeleid gestimuleerd en mogelijk gemaakt wordt, positief (zie ook Entzinger 2003).

Nederland wordt in de jaren tachtig binnen de politiek door de overgrote meerderheid als een multiculturele samenleving gedefinieerd. Culturele verschillen worden daarbij over het algemeen als een verrijking van de samenleving beschouwd; het multiculturalisme kent veel voorstanders. Er is in de jaren zeventig en tachtig over het algemeen begrip voor de moeilijkheid voor migranten om tussen twee culturen in te zitten (Van Meeteren 2005; Duyvendak 2006). Bijna alle partijen relateren in hun verkiezingsprogramma's van de jaren tachtig vraagstukken over de inpassing van minderheidsgroepen voornamelijk aan sociaaleconomische achterstanden (Van Meeteren 2005). Culturele spanningen en identiteitsproblemen worden in deze periode wel herkend en erkend door de overheid, maar cultuurverschil *an sich* wordt niet beschouwd als een factor die het proces van inpassing in de samenleving van minderheidsgroepen belemmert.
Dat cultuurverschillen op zichzelf niet als een probleem worden gezien, blijkt onder meer uit de positieve waarde die politieke partijen hechten aan de zelfontplooiing

van migrantengroepen binnen de eigen groep, en de overtuiging dat deze ‘emancipatie in eigen kring’ integratie in de samenleving zou bevorderen. Er is nog weinig aandacht voor onvrede onder de autochtone bevolking over de aanwezigheid migranten (Duyvendak en Rijkschroeff 2004). Tekenen van onvrede over de toenemende culturele diversiteit worden wel gesignaleerd in de politiek, maar dit wordt niet op de politieke agenda gezet; het dominante politieke en publieke discours laten niet toe dat de aanwezigheid van migranten wordt geproblematiseerd (Entzinger 2003; Fennema 2003; Duyvendak en Rijkschroef 2004). Er wordt hoofdzakelijk gedacht in het belang van migranten. Het dominante discours bepaalt in die tijd dat er niet negatief over de komst van migranten naar Nederland gesproken mag worden (Scheepers et al. 2003).

Er zijn in de jaren zeventig en tachtig geen heftige publieke debatten over de multiculturele samenleving en nationale identiteit waar later in de politiek of in discoursanalyses van het debat over de multiculturele samenleving door sociale wetenschappers nog uitvoerig op teruggekomen is. Er zijn in die periode op landelijk niveau wel discussies onder ambtenaren en sociaal werkers en later ook in de oude stadswijken – op lokaal niveau – tussen allochtone en autochtone bewoners en tussen moslimorganisaties en seculiere migrantenorganisaties (Maussen 2006: 35). Veel politici en opiniemakers stellen tegenwoordig dat de multiculturele samenleving, het multiculturalisme en integratie onderwerpen zijn waar tot aan ongeveer het jaar 2000 een taboe op heeft gelegen. Er is in de politiek echter ook in deze decennia wel degelijk aandacht voor migranten en het veranderen van de samenstelling van de bevolking. Rijkschroeff et al. (2003) stellen zelfs dat er in die jaren angst bestond onder sommige politici dat bepaalde beleidsmaatregelen die gunstig waren voor migranten, boosheid bij de autochtone bevolking zouden kunnen veroorzaken en dat daarom bepaalde beleidsvoorstellen nooit in beleidsmaatregelen omgezet zijn. Zo was de toegang tot corporatiewoningen voor migranten lange tijd beperkt, omdat er in de politiek angst heerste dat dit onvrede zou oproepen bij autochtonen (Rijkschroeff et al. 2003: 194-195).

Het *dominante* publieke en politieke discours, dat doorvertaling vindt in de beleidsontwikkeling, kenmerkt zich in de jaren zeventig en tachtig door tolerantie ten opzichte van etnische minderheden en voorzichtigheid wat betreft (uitspraken over) de eisen die aan hen gesteld mogen of moeten worden. In de jaren negentig zal dit discours op verschillende momenten uitgedaagd worden.

2.3 HET PUBLIEKE DEBAT IN DE JAREN NEGENTIG

Begin jaren negentig ontstaat er een publiek debat over de multiculturele samenleving en integratie. VVD-voorman Frits Bolkestein is de initiator van dit debat dat door verantwoordelijk minister voor minderhedenbeleid Dales in een officieel 'nationaal minderhedendebat' omgezet wordt. Bolkestein zoekt met zijn stellingen over integratie vooral de media op. In een aantal krantenartikelen stelt hij de islamitische cultuur en het taboe dat volgens hem rust op het bekritiseren van 'andere' culturen aan de kaak (Prins 2004). Zo schrijft hij in 1991 in *de Volkskrant* dat hij tegen het idee van integratie met behoud van eigen identiteit is. Dit omdat volgens hem de islam vijandig staat tegenover essentiële liberale waarden als de scheiding tussen kerk en staat, de vrijheid van meningsuiting, de verdraagzaamheid en de non-discriminatie die onze samenleving eigen zouden zijn en omdat "een beschaving die deze beginselen in ere houdt hoger staat dan een beschaving die dat niet doet" (Bolkestein 2006). "Mindere culturen" zouden zich moeten aanpassen aan onze "hogere cultuur". De islam is verdord volgens Bolkestein. Eens waren islamitische landen beschaafd, rijk en machtig, maar zij zijn dat nu niet meer. De reden hiervoor is dat in de islamitische cultuur een gebrek aan vrijheid, kennis en 'vrouwkracht' bestaat. In een artikel in *de Volkskrant* van 31 augustus 2006 blikt Bolkestein terug op het minderhedendebat. Hij wilde destijds (en nu nog steeds) dat integratie "met lef" aangepakt zou worden en dat de Nederlandse, liberale cultuur zou worden verdedigd. Hij vond op zijn minst dat er een debat over minderheden nodig was en kreeg daarin zijn zin. Bolkestein krijgt echter veel kritiek in 1991. Hij zou generaliseren, zich schuldig maken aan stemmingmakerij en uit zijn op electoraal succes, zo vat hij zelf het commentaar samen (Bolkestein 2006). Er bestaat op dat moment in het publieke debat consensus over de visie op Nederland als een redelijk en tolerant land waar non-discriminatie een belangrijk beginsel is (Prins 2004). Bolkestein krijgt echter ook veel steun in zijn pleidooi voor een strenge aanpak van integratie en voor de eis van betere en meer aanpassing van minderheden (Prins 2000). Sinds het minderhedendebat is de positie van migranten regelmatig onderwerp van discussie in het publieke debat. Er klinkt in de jaren negentig onder meer bezorgdheid over het ontstaan van 'zwarte' en islamitische scholen, over het ruimhartige toelatingsbeleid, over de vestiging van asielzoekerscentra en over de waarden van de islam (Prins 2004; Scheepers et al. 2003). Waar in de jaren zeventig en tachtig nauwelijks sprake was van een publiek debat (dat een blijvende indruk heeft achtergelaten of veranderingen in politiek en beleid heeft teweeggebracht), ontstaat aan het einde van de twintigste eeuw enige onrust en brokkelt de consensus dat niets negatiefs gezegd mag worden over migranten in Nederland langzaamaan enigszins af.

2.4 HET POLITIEKE DEBAT IN DE JAREN NEGENTIG

Begin jaren negentig vindt er in de politiek en het beleid een verschuiving plaats van de focus op migranten*groepen* naar het centraal stellen van het *individu* (Entzinger en Moolenaar 2000; Entzinger 2003; Duyvendak en Rijkschroeff 2004; Van Meeteren 2005). Tevens wordt de term 'burgerschap' geïntroduceerd. Het uitgangspunt van burgerschap is dat individuen zowel rechten als *plichten* hebben, zo ook migranten. De integratie van migranten wordt steeds meer gezien als hun eigen, individuele verantwoordelijkheid (Snel 2003). De VVD stelt op advies van onderzoekers Entzinger en Van der Zwan in 1994 dan ook voor om een inburgeringscontract tussen overheid en nieuwkomer in te voeren (Van Meeteren 2005: 16). Ook in de Contourennota van 1994 staat de eigen verantwoordelijkheid van burgers voor het integratieproces centraal (Ministerie van Binnenlandse Zaken 2006). Alle politieke partijen staan achter de ideeën van burgerschap, sociaaleconomische emancipatie en integratie van migranten die de nota bevat (Rijkschroeff et al. 2003). Besloten wordt om de term 'minderhedenbeleid' te vervangen door 'integratiebeleid'. Er wordt inzet en participatie van zowel migranten als van autochtonen verwacht. De centrale overheid ziet niet meer alleen een taak en verantwoordelijkheid voor zichzelf weggelegd om de integratie van migranten te bevorderen, maar ook voor de lokale overheden en de samenleving, bedrijven, maatschappelijke instellingen en individuele burgers (Entzinger en Moolenaar 2000). De multiculturele samenleving wordt in de Contourennota als een vaststaand empirisch gegeven gepresenteerd.

Speerpunt in het integratiebeleid in de jaren negentig is de verbetering van de sociaaleconomische positie van migranten. Aandacht gaat daarbij vooral uit naar werk, scholing en politieke participatie, veel meer dan naar culturele inburgering, ofwel het aanpassen aan de Nederlandse cultuur. Behoud en ontwikkeling van de eigen cultuur zijn vanaf dan de verantwoordelijkheid van individuen zelf; het is niet meer aan de overheid om daar ruimte voor te scheppen (Entzinger 2003; Spijkerboer 2007). Het zich eigen maken of bekend geraken met de Nederlandse cultuur wordt nog niet via het beleid verplicht, maar heeft al wel een plek in het politieke debat (Van Meeteren 2005). Bovendien verschuift het doel van behoud van eigen cultuur naar het streven naar diversiteit en "ongedwongen omgang van burgers met elkaar" (Rijkschroeff et al. 2003: 51). Culturele verschillen bestaan en mogen er ook zijn van de overheid. De algemene mening in de politiek is dat de beleving van de eigen religieuze of culturele identiteit mogelijk moet zijn, zolang de wet niet wordt overtreden. Toch schemert hier en daar al door dat er een grotere nadruk komt te liggen op 'het Nederlandse'. Zo schrijft D'66 zijn verkiezingsprogramma van 1998: "De inburgeringprogramma's voor nieuwkomers zijn een goede voorbereiding op deel-

name aan de Nederlandse samenleving. Onderwerpen als de democratische rechtsorde, de grondrechten en de gelijkwaardigheid van man en vrouw dienen verplicht onderdeel van de programma's uit te maken" (D'66 1998: 42). Ook in de Contourennota worden Nederlandse normen als een kernelement van de samenleving benadrukt (Spijkerboer 2007). Binnen het politieke discours is, ondanks het uitblijven van concrete beleidsmaatregelen voor culturele aanpassing, ook in de jaren negentig wel degelijk aandacht voor culturele aspecten. Problemen die bepaalde culturele groepen in de samenleving ondervinden worden echter gerelateerd aan de maatschappelijke achterstand die zij ten opzichte van autochtonen hebben, het probleem is niet hun etniciteit of cultuur *an sich* (Snel 2003; Van Meeteren 2005).

Uit een analyse van de troonredes tussen 1980 en 1999 concludeert SCP-onderzoeker Becker (2005) dat de toon waarop over migranten wordt gesproken in de troonredes harder wordt gedurende de jaren negentig. Zo wordt in de troonrede van 1993 de volgende opmerking gemaakt: "is men tot ons land toegelaten, dan moet het komen tot een spoedige inburgering" (2005: 67). Nadere bestudering van de troonredes leert echter dat ook positieve kanten van de multiculturele samenleving belicht worden. Zo lezen we in de troonrede van 1995:

> "Het multiculturele karakter van onze samenleving is in menig opzicht verrijkend. De regering wil burgers in staat stellen zich te ontplooien en hen aanmoedigen een actieve bijdrage te leveren aan het maatschappelijke, cultureel en economisch leven"[1].

In 1996 wordt aandacht gevraagd voor de omgang met culturele diversiteit: "Van sociale samenhang is pas echt sprake indien mensen met verschillende culturele achtergronden ook werkelijk samenleven". Hierin zien we de verschuiving van behoud van eigen identiteit naar de nadruk op diversiteit en integratie terug. Tot het jaar 2000 wordt er in de troonredes niet gesproken over verplichtende maatregelen ter bevordering van de integratie van nieuwkomers. De regering benadrukt in deze periode dat actieve bevordering van integratie wenselijk is, maar van een uitgesproken verharding van de toon van de troonredes over de multiculturele samenleving tussen 1980 en 2000 is geen sprake. In 2000 verandert de toon van het publieke en kort daarna van het politieke debat echter drastisch.

Uit dit hoofdstuk kunnen we opmaken dat in de jaren zeventig, tachtig en – zij het iets afgezwakt – in de jaren negentig sprake is van een dominant politiek discours op basis van de consensus dat aan de belangen van nieuwkomers tegemoet moet worden gekomen; het moet hen mogelijk gemaakt worden om een plek te verwerven in de samenleving en om hun sociaaleconomische achterstandspositie te boven

te komen. Problemen in de steeds meer cultureel divers wordende samenleving worden gesignaleerd, maar niet direct gerelateerd aan culturele of religieuze verschillen in de bevolking. In de politiek verschuift de discussie over migranten*groepen* naar een discussie over *individuen* en naast de rechten komen ook de plichten van migranten steeds meer aan bod. Alle gevestigde partijen (met name D'66, CDA, GroenLinks, PvdA en VVD) handelen en spreken volgens dit dominante discours. Alleen kleine splinterpartijen als de CD en de CP en individuen (Bolkestein als initiator van het publieke debat) gaan hier tegenin maar worden van de discussie uitgesloten, omdat zij niet passen binnen het discours (Van Meeteren 2005). Zij zijn niet bij machte om de discourscoalitie te verzwakken en het discours te wijzigen (Fennema 2003; Van Meeteren 2005). Bolkestein krijgt veel kritiek op zijn standpunten dat er een taboe rust op het bekritiseren van andere culturen en dat de islam haaks op de westerse cultuur staat. Wel wordt hij door velen in het gelijkgesteld dat er iets aan de gebrekkige integratie van migranten gedaan moet worden. Vanaf dan is integratie met regelmaat onderwerp van politieke en publieke discussies. Het minderhedendebat op het publieke forum heeft echter zijn piek gehad en er volgen geen nieuwe heftige *nationale* publieke discussies meer in de jaren negentig. Het dominante publieke discours bepaalt tot in de jaren negentig dat men verdraagzaam moet zijn tegenover migranten. Tot het jaar 2000 lijken migranten die sociaaleconomisch geïntegreerd zijn er automatisch bij te horen. Langzaam maar zeker echter, klinken negatieve geluiden over integratie steeds harder, en krijgt het bekend raken met de Nederlandse cultuur en zelfs het omarmen ervan een belangrijkere plaats in het publieke debat.

NOTEN

1. De Troonredes staan als volledige tekst op www.overheid.nl; in bijlage 2 zijn de relevant passages over immigratie, integratie, nationale identiteit en de multiculturele samenleving opgenomen

3 HET 'MULTICULTURELE DRAMA': PUBLIEK EN POLITIEK IN VERWARRING

3.1 AFTRAP VAN DE PUBLIEKE DISCUSSIE

In het jaar 2000 publiceerde *NRC Handelsblad* het veelbesproken artikel 'Het Multiculturele Drama' van publicist en prominent PvdA-lid Paul Scheffer, over het mislukken van de integratie van allochtonen (deze term is inmiddels gangbaar geworden) (Scheffer 2000). Scheffer vond dat het zeer slecht gesteld was met de emancipatie van minderheden in Nederland. Hij was van mening dat de Nederlandse samenleving en de overheid te lang hadden vastgehouden aan het ideaal van 'integratie met behoud van eigen identiteit'. Er was volgens hem een etnische onderklasse aan het ontstaan en noemde de tweedeling die hierdoor ontstond in de samenleving 'het multiculturele drama'. Scheffers voornaamste frustratie lag in de onverschilligheid van overheid en samenleving en de houding dat 'het wel goed zou komen met de migranten'. Ter illustratie van de zich ontwikkelende onderklasse van allochtonen wees hij op de hoge werkloosheid, criminaliteit, armoede en schooluitval van allochtonen.

Scheffer waarschuwde in zijn artikel dat Nederlanders niet saamhorig genoeg waren om met culturele verschillen om te gaan. Vooral de islam vormde in zijn ogen een probleem. Moslims zouden de scheiding tussen kerk en staat niet accepteren, er haatdragende ideeën over de Nederlandse samenleving op na houden – Scheffer wijst in dit opzicht specifiek Turken en Marokkanen aan – en de islamitische wet zou soms niet stroken met de Nederlandse wet.

> "Of die wetten nu worden nageleefd of niet, vooral in de gezinscultuur kan een aanmerkelijke afstand worden vastgesteld tussen de gangbare omgangsvormen in Nederland en het normbesef binnen de islamitische gemeenschappen. Men leeft nu goeddeels langs elkaar heen en kijkt veel de andere kant op, maar er zijn culturele verschillen die niet vatbaar zijn voor plooien, schikken en afkopen" (Scheffer 2000).

Scheffer vond het alarmerend dat niemand luisterde naar de verhalen over spanningen tussen verschillende culturen, terwijl de problemen sinds de komst van de eerste generatie allochtonen alleen maar groter waren geworden.

De oplossing die Scheffer voorstelde was dat Nederland meer nationaal besef moest krijgen en minder onverschillig moest worden over de eigen samenleving. De Nederlandse taal, cultuur en geschiedenis moesten sterker gedefinieerd en uitgedragen worden, zodat migranten wisten in wat voor samenleving zij zouden moeten integreren. Scheffer had sympathie voor de moeilijke situatie waarin migranten verkeerden en erkende de grote omslag die zij moesten maken als zij verhuisden van het (platte-)land van herkomst naar meestal een grote stad, waar zij gedwongen werden met nieuwe vrijheden te leren omgaan, te integreren en eigen tradities op te geven. Dit veroorzaakte in zijn ogen logischerwijs een innerlijke strijd voor migranten tussen de cultuur van het land van herkomst en die van het land van vestiging. Het doel van Scheffer was niet om van migranten te eisen dat zij de Nederlandse cultuur kritiekloos en volledig over zouden nemen. Nederland moest zich op zijn beurt ook zeker niet afsluiten van de buitenwereld, omdat migranten Nederland volgens Scheffer ook veel goeds hebben gebracht. Desondanks concludeerde hij dat "een land waar de integratie mislukt, niet in Europa voorop moet willen lopen met de aantallen mensen die worden opgenomen".

Twee maanden na het verschijnen van zijn artikel in *NRC Handelsblad* schreef Scheffer weer een artikel in hetzelfde dagblad, als reactie op de vele reacties die hij had gekregen naar aanleiding van 'Het multiculturele drama' (Scheffer 2000a). Hierin merkt hij op dat sommigen zijn pleidooi voor insluiting lijken te hebben verward met een pleidooi voor uitsluiting. Scheffers voorstel hield in meer aanpassing van nieuwkomers, geen sluiting van de grenzen, legt hij uit in zijn reactie. In 'het multiculturele drama' geeft hij echter wel degelijk aan dat Nederland niet teveel migranten toe moet laten, wat in feite – weliswaar op mondiaal niveau – een vorm van uitsluiting is; de verwarring is dus niet onbegrijpelijk. Scheffer benadrukt in zijn reactie dat hij boven alles een debat over de multiculturele samenleving wil, zodat de omgang met migranten en met problemen als segregatie en ongelijkheid ontspannen kan blijven verlopen. In zijn eerste artikel schrijft hij echter dat hij de omgang met migranten en met de problemen van de multiculturele samenleving juist veel te ontspannen vindt en dat hij juist af wil van de onverschilligheid van samenleving en politiek. Hoe dan ook is zijn oproep voornamelijk een oproep voor discussie.

Scheffer verduidelijkt in zijn tweede artikel dat 'het multiculturele drama' geen pleidooi is geweest voor gedwongen assimilatie van allochtonen en ook geen beschuldiging van bepaalde groepen migranten als zouden zij de directe oorzaak van alle problemen van de multiculturele samenleving zijn. Scheffer geeft toe dat hij de 'groep' moslims teveel op een hoop heeft gegooid en te weinig de diversiteit binnen de islam heeft benadrukt, maar verwerpt de kritiek dat hij alle moslims als

fundamentalistisch zou zien. Zijn eigen relativeringen zouden echter een veel kleiner bereik hebben dan de stellingen die hij in zijn eerste artikel innam.

Ook sommige commentatoren relativeren het 'multiculturele drama' van Scheffer en wijzen op de vooruitgang van minderheden. Zo brengt hoogleraar sociologie Duyvendak, terugkijkend op het debat in 2000, tegen hem in dat Scheffer te pessimistisch was omdat hij geen oog had (en, toegegeven, deels ook moeilijk had kunnen hebben omdat de gegevens van 2000 pas later bekend waren) voor het feit dat de werkloosheid onder allochtonen was gedaald van 40 procent rond 1990 tot 10 procent in 2000 en dat de schoolprestaties van migrantenkinderen vooruit gingen (Duyvendak 2006). Duyvendak plaatst bovendien twijfels bij de door Scheffer maar ook door anderen gesuggereerde *zwakke* Nederlandse identiteit:

> "Uit onderzoek blijkt (...) dat er weinig samenlevingen zijn met zo'n eenduidige identiteit als juist de Nederlandse: wij zijn het op veel terreinen in verassende mate met elkaar eens (...) Normen en waarden met betrekking tot mannen en vrouwen en de positie van homoseksuelen zijn bijvoorbeeld veel eenduidiger dan in de meeste andere Europese landen" (2006: 10).

Scheffer erkent in zijn tweede artikel dat allochtonen van de tweede generatie vooruitgang hebben geboekt ten opzichte van de eerste generatie, maar waarschuwt terecht dat de achterstand op autochtone jongeren nog steeds groot is. Hij is bovendien van mening dat alleen een sociaaleconomische verklaring voor deze achterstanden niet volstaat. Hij benadrukt echter dat het "vaststellen dat culturele verschillen de toegang tot een samenleving kunnen bemoeilijken iets anders is dan een schuldvraag stellen". In 'Het multiculturele drama' maakt hij de Nederlandse samenleving en de politieke elite dan ook meer verwijten (van onverschilligheid en misplaatst optimisme), dan dat hij minderheden iets verwijt. Hij vindt dat talenten van allochtonen beter benut moeten worden en ziet het als de taak van de Nederlandse samenleving om hen kansen te bieden. Hij roept op tot tolerantie niet uit aardigheid van de samenleving, maar tolerantie met als doel volwaardige burgers te creëren.

Uit de reacties die Scheffer van migranten zelf krijgt op 'Het multiculturele drama', maakt hij op dat zij zich onzeker voelen over hun positie in Nederland. Hij antwoordt hierop dat de moeizame integratie te maken heeft met de overstap van de eigen hiërarchische, gezagsgetrouwe cultuur naar de egalitaire Nederlandse cultuur, waarin veel ongeschreven, moeilijk te ontdekken codes de omgang met landgenoten bepalen. Dit zou de onzekerheid van migranten verklaren, en in het verhelderen van wat de Nederlandse cultuur precies is zou (een deel van) de oplossing kunnen

liggen. Ook in zijn tweede artikel pleit Scheffer voor meer aandacht voor de Nederlandse geschiedenis, taal en cultuur om de omgang met culturele diversiteit te vergemakkelijken.

> "Wanneer Nederland nu zegt een 'immigratieland' te zijn, dan moet het doen wat elk immigratieland doet, namelijk nadruk leggen op de overdracht van taal, historisch besef en rechtscultuur (...) meer culturele voorwaarden van gedeeld burgerschap kunnen en hoeven niet van overheidswege te worden aangereikt" (Scheffer 2000a).

Scheffer is geen voorstander van culturele assimilatie of het verbergen van religieuze identiteiten. Toch waarschuwt hij dat "tolerantie uiteindelijk een gebaar is dat naar believen weer kan worden ingetrokken" en dat er aandacht moet komen voor de spanningen die de multiculturele samenleving met zich meebrengt. De nadruk op de problemen van culturele diversiteit blijft als een paal boven water staan in beide artikelen, en dat lijkt precies zijn bedoeling te zijn.

Niet alle kritiek op het artikel van Scheffer was terecht. De roep om een discussie over het multiculturele drama dat zich in Nederland volgens Scheffer aan het voltrekken was, werd door de meerderheid zeer selectief beluisterd: "De meeste commentatoren verwelkomden zijn 'hardere' eisen als een gerechtvaardigde kritiek op het multiculturalisme en als pleidooi voor assimilatie. Anderen zagen het als een bevestiging van hun indruk dat immigranten te lang waren 'doodgeknuffeld'", zo merkt sociologe Prins (2004: 38), die de publieke debatten over de multiculturele samenleving analyseerde, op. Het artikel van Scheffer werd door velen aangegrepen om de overheid te bekritiseren en om het inperken van de stromen immigranten te legitimeren. In de politiek reageerden bijna alle partijen relatief gelaten op 'Het multiculturele drama' toen toenmalig CDA-fractievoorzitter De Hoop Scheffer hier Kamervragen over stelde: zij bleven zich richten op het wegwerken van achterstanden van migranten (Commissie Blok in Van Meeteren 2005). Alleen het CDA relateerde langzaam maar zeker sociaaleconomische problemen steeds directer aan cultuurverschillen. De partij zag met name de culturele afstand tussen autochtonen en moslims als obstakel voor de integratie van allochtonen (Rijkschroeff et al. 2003).

Scheffer was niet de enige die rond het jaar 2000 de discussie over integratie wilde aanjagen. Paul Schnabel, directeur van het SCP, deed ook een poging. In de box hierna het verslag van zijn poging.

Box 3.1 Het drama versus de A- B- en C-cultuur

Paul Schnabel houdt in het jaar 2000 de Forum jaarlezing. Hierin noemt hij multiculturaliteit als de "ontwikkeling van een nieuwe, gemeenschappelijke en uiteindelijk 'gemengde' cultuur" een onrealistisch ideaal en onwenselijk voor de Nederlandse samenleving (Schnabel 2000: 11). Schnabel ziet succesvolle migranten als individuen die voor volledige deelname aan de Nederlandse cultuur kiezen. Zijn lezing is een "pleidooi voor inburgering, integratie en assimilatie" (2005: 25). Wat assimilatie in zijn ogen betekent maakt Schnabel daarbij niet duidelijk.
Schnabel maakt onderscheid tussen een A, B, en C-cultuur. De A-cultuur is niet onderhandelbaar en wordt algemeen gedeeld en aanvaard. De B-cultuur is het dagelijkse leven (school, werk en maatschappelijke participatie), waarin beperkte ruimte voor de beleving van de eigen cultuur bestaat. De C-cultuur is de individuele levensstijl. Schnabel ziet een probleem ontstaan wanneer (elementen van) de individuele levensstijl als bindend voor de B- of A-cultuur geldt. Voor Schnabel is de A-cultuur, de Nederlandse cultuur, niet onderhandelbaar, past iedereen zich idealiter volledig aan de B-cultuur aan, en blijft beleving van de eigen cultuur tot het privédomein beperkt.

Bijzonder hoogleraar Gowricharn (in Schnabel 2000: 29) over het essay van Schnabel: "Het is een van de meest uitdagende geschriften die de afgelopen jaren in Nederland over dit onderwerp het licht hebben gezien". Toch heeft de lezing van Schnabel lang niet zo veel media-aandacht gehad als 'Het multiculturele drama' van Scheffer. Ter vergelijking: een zoekopdracht in *AD, Trouw, NRC Handelsblad* en *de Volkskrant* levert voor zoektermen 'multicultureel drama' of 'multiculturele drama en Scheffer' 262 hits op. Het 'Sociaal en Cultureel rapport 1998', waar Schnabel zijn lezing op baseerde, krijgt 22 hits in dezelfde dagbladen en de zoekterm 'Schnabel' krijgt vijftig hits. Natuurlijk heeft een (Forum-)lezing in eerste instantie een kleiner publiek dan een krantenartikel in een landelijk dagblad. Maar er kunnen meer oorzaken geweest zijn voor het uitblijven van een nationale discussie na de lezing van Schnabel. Schnabel geeft bijvoorbeeld meer uitgesproken blijk van een grotere en meer expliciete aversie tegen multiculturalisme dan Scheffer. De toon waarop Schnabel spreekt, met woorden als "onwenselijk" en "lelijk" (in relatie tot de multiculturele samenleving) en "gedwongen aanvaarding van de Nederlandse cultuur", is harder. Schnabel illustreert het verschil tussen autochtonen en allochtonen met: "Niemand wil Turkse opvoedingsmethoden in Nederland introduceren en niemand staat te juichen bij de Marokkaanse visie op de vrouw" (2000: 15). Hij bedient zich

van een essentialistische visie op cultuur en spreekt in termen van “wij” versus “zij”, waarbij hij specifieke groepen (Turken en Marokkanen) als probleemgroepen aanwijst. Anno 2007 is het spreken in deze termen veel gebruikelijker geworden, maar wellicht waren het grote publiek en belangrijke opiniemakers in 2000 hier nog niet klaar voor. Ook Scheffer neigt naar een essentialistisch visie op cultuur en ook hij generaliseert, maar hij is genuanceerder dan Schnabel. Waar Schnabel expliciet wijst op onwenselijke elementen van bepaalde culturen, blijft Scheffer vaag. Hij spreekt van een “aanmerkelijke afstand” en “culturele verschillen” en waar hij een groep bij naam noemt – moslims – corrigeert hij zichzelf twee weken later in een nieuw krantenartikel. Scheffer neemt het zelfs op voor migranten door aandacht te vragen voor de moeilijke positie waarin zij verkeren. Schnabel stelt simpelweg dat veeleisend integratiebeleid, strenge inburgering en assimilatie de enige opties zijn. Scheffer roept zijn publiek op niet meer onverschillig te zijn over culturele verschillen en integratieproblemen, Schnabel keurt het mengen van andere culturen met de Nederlandse cultuur radicaal af. Qua terminologie is het ‘drama’ van Scheffer bovendien gelukkiger gekozen dan de terminologie van Schnabel. Een ‘drama’ spreekt sterker tot de verbeelding dan de meer theoretische A-, B- en C-cultuur, vooral op een moment dat veranderingen in de samenleving steeds zichtbaarder worden en er groeiende onzekerheid en ook onvrede onder de bevolking heerst. Ten slotte moet opgemerkt worden dat Scheffer extra opviel doordat hij een linkse politieke voorkeur had en kritiek uitte op ‘zijn eigen linkse kerk’. Hij brak daarmee het ijs voor rechts èn links om openlijk kritiek te kunnen uiten op de ‘oude’ politiek en om problemen die in de samenleving speelden als gevolg van de toenemende culturele diversiteit aan te kaarten.

3.2 DE PUBLIEKE DISCUSSIE NAAR AANLEIDING VAN ‘HET DRAMA’

De publieke discussie over de multiculturele samenleving barst hevig los na het artikel van Scheffer. Kijken we naar de landelijke dagbladen, dan zien we dat de bekendste opiniemakers en wetenschappers die negatief oordeelden over het multiculturalisme – zoals Scheffer, Schnabel, Ellian, Ephimenco, Cliteur en ook Bolkestein – als opiniemakers samen honderden keren publiceren of aangehaald worden in artikelen over de multiculturele samenleving of nationale identiteit in *Trouw, NRC Handelsblad, de Volkskrant* en het *Algemeen dagblad* tussen 2000 en 2006 (zie bijlage 3). Veel van hen zijn of waren indertijd columnist en hadden dus makkelijke toegang tot de nationale dagbladen, maar dan nog is hun grote aanwezigheid in de kranten veelzeggend voor de overheersing van hun ideeën op het publieke forum. Opiniemakers en wetenschappers die positief waren over de multiculturele samenleving en het multiculturalisme, zoals Pels, Prins, Aboutaleb,

Harchaoui, Cohen en Entzinger, publiceren samen maar enkele tientallen keren in deze dagbladen in dezelfde periode. De *Volkskrant* erkent, terugkijkend op deze periode, dat er verwarring heerste bij de redactie na het verschijnen van het artikel van Scheffer, de gebeurtenissen van 9/11 en de opkomst van en moord op Pim Fortuyn: "In 2001 kun je de positie van *de Volkskrant* op zijn best diffuus noemen: veel standpunten over van alles en nog wat, maar ze waaieren alle kanten uit" (Jansen van Galen 2006). De linkse activist Krebbers (2002) signaleert zelfs een ware "neoconservatieve kruistocht" tegen de multiculturele samenleving in *Trouw*. Krebbers suggereert dat redacteur Vink van het katern 'Letter en Geest' al sinds ver voor 2001 een "hangplek voor uiterst conservatieve opiniemakers, rechtse filosofen en andere politieke vandalen" als Couwenberg en Cliteur heeft gemaakt (zie ook Pels 2005: 24). De auteurs die Vink aan het woord laat, maken zich volgens Krebbers allemaal schuldig aan "islam-bashing". Ook Bart Jan Spruyt, voormalig directeur van de conservatie denktank de Edmund Burke Stichting, ziet 'Letter en Geest' als een "vrijplaats voor neoconservatieve publicaties" (2006a: 13). Vink geeft toe veel aandacht aan het neoconservatisme geschonken te hebben in 'Letter en Geest', maar verdedigt zich met het feit dat hij geen linkse kwaliteitsartikelen kon krijgen:

> "Links had geen idee. Links had geen antwoord. En er was in die contreien ook nergens één of ander broeinest te bekennen. We publiceerden for the sake of balance enkele artikelen maar van een zeker tegenwicht was geen sprake" (Vink 2005).

Voor zover de frequentie van het verschijnen van artikelen in de nationale dagbladen samenhangt met het bestaan van een 'links antwoord', kan gesteld worden dat linkse publicisten direct na aanvang van het debat dat Scheffer aanzwengelde slechts een marginale stem in het debat hadden. Of 'links' daadwerkelijk geen antwoord had, of de media gewoon niet opzocht met zijn antwoorden, of dat de redacteuren van dagbladen de voorkeur gaven aan artikelen van aanhangers van het nieuwe discours, is echter niet te zeggen. Wel is duidelijk dat het publieke debat over integratie, nationale identiteit en de multiculturele samenleving intensiveert naar aanleiding van Scheffers' essay in *NRC* en dat de multiculturele samenleving daarin in een steeds negatiever daglicht komt te staan.

3.3 OPSCHUDDING IN HET POLITIEKE DEBAT

Naast Bolkestein en Scheffer was ook Pim Fortuyn al voor zijn publieke optreden als politicus in bepaalde kringen een veelbesproken deelnemer aan het publieke debat over de multiculturele samenleving en nationale identiteit, met name dankzij zijn column in weekblad *Elsevier*. Fortuyn viel de politieke cultuur in Nederland

aan. Hij vond dat je in Nederland niet mocht zeggen wat je vindt en dat er taboes lagen op bepaalde onderwerpen of meningen (Fortuyn 2001; Pels 2003; Prins 2004). Fortuyn had weinig respect voor de progressieve politieke elite en de 'oude', emotieloze politiek die zij bedreef. Zelf hield hij emoties niet buiten de politiek. Hij refereerde regelmatig aan 'onderbuikgevoelens' en vond het belangrijk om naar de onderbuikgevoelens van 'het volk' te luisteren. Fortuyn wist naar eigen zeggen wat er onder 'gewone' mensen speelde. Zo meende hij te weten dat de 'gewone' burger behoefte heeft aan een leider die opkomt voor de belangen van het 'gewone volk'. Fortuyn achtte zichzelf geschikt om deze leidersrol op zich te nemen. De oude politiek was volgens Fortuyn volledig aan de stem van het 'gewone volk' voorbij gegaan. Dat de 'oude politiek' ergens aan voorbij ging is uiteindelijk ook wel gebleken bij de verkiezingen van 2002, waarbij de partij van de inmiddels vermoorde Fortuyn 26 zetels behaalde.

Fortuyn vond Nederland te vol en de culturele diversiteit groter dan Nederland aankon. De Nederlandse kernwaarden gingen volgens hem niet samen met de kernwaarden van sommige andere culturen, in het bijzonder die van de islam. Zo stelde hij al in 1997 in zijn boek *De islamisering van onze cultuur*: "De islam (ook de wat meer liberale variant ervan) is zonder meer een probleem voor de moderniteit, omdat kernnormen en –waarden van de moderniteit, die van het ontwikkelde en rijke westen dus, er haaks op staan en dan met name op die van de politieke islam" (Fortuyn 2001: 9). De westerse cultuur was volgens Fortuyn superieur aan niet-westerse culturen. Fortuyn was sterk begaan met het lot van islamitische vrouwen, die volgens hem onderdrukt werden, mede doordat in Nederland problemen die de islamitische cultuur met zich meebracht ontkend werden. Net als Scheffer was hij de mening toegedaan dat Nederland een sterke nationale identiteit moest definiëren en profileren in het licht van de toenemende culturele diversiteit, omdat een sterke nationale identiteit de saamhorigheid in de samenleving zou versterken. Het (leren) kennen van de vaderlandse geschiedenis was daarvoor erg belangrijk volgens Fortuyn, evenals het sluiten van de Nederlandse grenzen en het afschaffen van de optie om een dubbele nationaliteit te behouden.

Zijn ideeën bracht Fortuyn in eerste instantie ten gehore op het publieke forum, maar vanaf het jaar 2001 werd hij ook politiek actief. Zijn opvattingen sloten perfect aan op het zojuist hevig losgebarsten publieke debat over de multiculturele samenleving dat Scheffers artikel had veroorzaakt. Op dat moment richtte de politiek zich nog steeds vooral op sociaaleconomische factoren van integratie als werk, scholing en politieke participatie van migranten, en werden voor culturele integratie (kennisname van en/of aanpassing aan de Nederlandse cultuur) nog nauwelijks beleidsmaatregelen getroffen; cultuurbeleving was immers verplaatst

naar het privédomein en de eigen verantwoordelijkheid van migranten geworden. Fortuyn problematiseerde als eerste in het *politieke* debat culturen en culturele verschillen *als op zichzelf staande problemen* waar de politiek aandacht aan zou moeten schenken (Prins 2004; Van Meeteren 2005). Bolkestein had dat in de jaren negentig ook al geprobeerd, maar de nationale publieke discussie en de reacties in de politiek die op zijn publicaties volgden, leidden niet tot een verandering van het dominante politieke discours; sociaaleconomische integratie bleef toen centraal staan in de politiek.

Scheffer zorgt dus voor enorme opschudding in het publieke debat en in reactie daarop en met behulp van Fortuyn ook in het politieke debat. Door de politisering van cultuur door zowel een publicist die werd geassocieerd met 'links' en een politicus die vaak met 'rechts' werd geassocieerd, worden de scheidslijnen tussen links en rechts met betrekking tot de integratiekwestie en het ideaal van de multiculturele samenleving vager.

4 DUIDING VAN DE WIJZIGINGEN IN HET DOMINANTE POLITIEKE EN PUBLIEKE DISCOURS VANAF 2000

Door een aantal sociale wetenschappers zijn pogingen ondernomen om de veranderingen in het publieke en politieke discours op een typologische manier te schetsen. Zij hebben geprobeerd deelnemers aan het publieke en politieke debat te classificeren. Deze wens om het nieuwe discours en de vertolkers daarvan in een theoretisch model te passen toont aan dat wetenschappers de veranderingen in het discours vanaf 2000 van groot belang achten. In dit hoofdstuk bespreek ik de ontwikkelde en al bestaande typologieën waarmee het nieuwe discours en de veranderingen daarin ten opzichte van de periode vóór 2000 geduid worden: populisme, nieuw realisme, neoconservatisme en liberaal conservatisme. Het neoconservatisme verschilt van de andere typologieën in de zin dat de meeste aanhangers van het neoconservatisme zelfbenoemde neoconservatieven zijn, terwijl nieuw realisten, populisten en liberaal conservatieven deze labels voornamelijk door anderen opgeplakt krijgen. Ten slotte ga ik in op een ontwikkeling die gevat kan worden in de term emotionalisme. Het emotionalisme is een van de ontwikkelingen die er volgens sommigen toe heeft geleid dat het nieuwe discours aansloeg bij een groot publiek en is dus niet zozeer een classificatie van de vooraanstaande sprekers binnen het discours, als wel van hun publiek.

4.1 POPULISME

Het nieuwe discours in de politiek wordt vaak gekenschetst als populisme. Populisme is een generieke term (Taguieff 1995; Mény en Surel 2002; Taggart 2002, 2004). De meest genoemde kenmerken van populisme zijn de wens de macht terug te geven aan ‘het volk’ en het zich afzetten tegen de gevestigde elite. Populisten vinden het democratische systeem dat door de elites in stand wordt gehouden niet zuiver genoeg democratisch en vinden bovendien dat de elite vaak in eigen belang handelt (Taguieff 1995; Mény en Surel 2002; Taggart 2002, 2004; Fennema 2005). Zij willen dat er meer naar het volk geluisterd wordt. Over wat populisten onder ‘het volk’ verstaan verschillen de meningen, maar vaak wordt hier de oorspronkelijke bevolking van een land mee bedoeld, en dan vooral de ‘gewone mens’ (Fennema 2005). De opvatting van ‘het volk’ is gerelateerd aan een ideaalbeeld van de oorspronkelijke gemeenschap als een homogene, harmonieuze omgeving. Globalisering en immigratie vormen in de ogen van populisten een bedreiging voor deze gemeenschap, omdat deze ontwikkelingen de homogeniteit en de harmonie van de

gemeenschap kunnen verstoren (Taggart 2004). Het volk heeft volgens populisten een sterke vertegenwoordiger nodig, die weet met welke problemen en zorgen zij in het dagelijkse leven te maken heeft. Meestal is de leider van een populistische partij een charismatisch persoon (Taggart 2002). Populisten haken vaak in op thema's die volgens hen te weinig besproken worden door de gevestigde partijen (onderwerpen die volgens hen in de taboesfeer liggen) en waarvan zij menen dat er onder het volk onvrede over heerst. Zij articuleren daarbij krachtiger waar zij tegen zijn dan waar zij vóór zijn (Taggart 2002; Fennema 2005). "Populism tends to emerge when there is a strong *sense* of crisis and populists use this to inject a sense of urgency and importance into their message", zo stelt Taggart (2002: 69). Vaak wordt deze urgentie en het gevoel van crisis gerelateerd aan de onderwerpen migratie, criminaliteit en werkloosheid (Canovan 2002; Fennema 2005).

De politicoloog Taguieff onderscheidt twee stromingen binnen 'het' populisme; *protest populism* en *identitarian populism (national populism*). Protestpopulisme kenmerkt zich door zijn kritiek op en afwijzing van de elite. 'Gewone mensen' weten volgens het protestpopulisme veel beter dan de elite wat er in de samenleving speelt en verdienen het daarom om directe invloed op de politiek te hebben, in plaats van via representatie door de politieke elite. Taguieff noemt als voorbeeld van een protestpopulist de Oostenrijkse politicus Haider. Het 'identiteitspopulisme' of 'nationaal populisme' heeft dezelfde kenmerken als het protestpopulisme, maar het nationaal populisme zet zich sterker af tegen buitenlanders dan tegen de politieke elite. Nationaal populisten zien 'het volk' als een homogene groep mensen met een statische en uniforme identiteit, zijn xenofobisch en verdedigen de nationale identiteit tegen de invloed van buitenlanders. Als voorbeeld van een nationaal populistische politicus noemt Taguieff de Franse politicus Le Pen. Ook Pim Fortuyn werd nationaal en internationaal vaak bestempeld als een populist (Taggart 2004; Fennema 2005). Partijleider Geert Wilders van de Partij voor de Vrijheid kan gezien worden als een nationaal populist: hij voert actief campagne tegen de 'islamisering' van Nederland en pleit onder andere voor een immigratiestop. Bovendien vertoont niet alleen hij, maar alle politici die het nieuwe discours op het publieke en politieke forum in gang zetten en uitdragen, kenmerken van protestpopulisme; zij zetten zich allen af tegen de gevestigde politieke elite.

De negatieve houding ten opzichte van de politiek van de zittende elite kan ook beschouwd worden als een waarschuwingssignaal voor de gevestigde politiek; de kritiek van populisten maakt soms duidelijk waar zij steken laat vallen (Canovan 2002; Taggart 2002) en het is dus ook verstandig om niet direct aan deze kritiek voorbij te gaan. Omdat protestpopulisten geen echte ideologie hebben, bestaan zij echter vaak niet lang in de hoedanigheid van een partij: òf zij passen zich aan

het bestaande politieke systeem aan, òf zij verdwijnen weer doordat de *issues* die zij aangekaart hebben een plek hebben gekregen binnen de gevestigde politiek, opgelost, of niet meer belangrijk zijn (Taggart 2002, 2004). Ook omdat zij vaak sterk afhankelijk zijn van (het charisma van) de leider en zijn invloed binnen de partij, zoals bij de LPF het geval was, is de bestaanszekerheid van deze partijen zwak. Nationaal populistische partijen zijn een langer leven beschoren, omdat zij minder sterk op het bekritiseren van de gevestigde politiek, maar sterker op het terugdringen van de invloed van 'buitenlanders' op de samenleving gericht zijn. De aanwezigheid van migranten in (West-)Europese landen, en dus ook in Nederland, is permanent en kan daarom ook lange tijd een politiek punt blijven. Het is in die zin onwaarschijnlijk dat voor de Partij voor de Vrijheid (PVV) op korte termijn het doek valt. Het nationaal populisme kan gezien worden als een uitvergroting van het discours dat vanaf ongeveer 2000 dominant werd en heeft op dit moment een grote aantrekkingskracht op kiezers. Dat bleek uit de nationale verkiezingsuitslag in november 2006, waarin de PVV van Wilders maar liefst negen zetels won.

4.2 NIEUW REALISME

Sociologe Baukje Prins bedacht de term 'nieuw realisme' om het nieuwe publieke discours te duiden. Zij onderscheidt vijf kenmerken van nieuw realisme. Het eerste kenmerk is het lef om 'feiten' onder ogen te zien en openlijk te spreken over waarheden die in het (oude) dominante discours – vooral door de politiekcorrecte linkse elite – verzwegen worden. Voorts is typerend voor het nieuw realisme de visie dat een woordvoerder of leider voor 'gewone' mensen noodzakelijk is, zoals ook in het populisme naar voren gebracht wordt. Nieuw realisten beschouwen bovendien realiteitszin als een typisch kenmerk van de Nederlandse identiteit: Nederlanders zijn nuchter en draaien niet om de feiten heen. Het nieuw realisme kenmerkt zich daarnaast door weerzin tegen de macht van de progressieve elite en haar politieke correctheid en ten slotte door haar sympathie en aandacht voor allochtone vrouwen (Prins 2004). Prins schaart publicist en socioloog Herman Vuijsje, Pim Fortuyn en Frits Bolkestein onder de nieuw realisten en noemt Paul Scheffer een nieuw realist 'met een sociaal gezicht'. Scheffer probeerde in 2000 een zelfbenoemd taboe te doorbreken, namelijk dat van het 'drama' van de multiculturele samenleving, hij had kritiek op de politieke elite, vond dat er niet naar 'gewone' mensen geluisterd werd en zag de versterking van de Nederlandse nationale identiteit als een middel om met culturele diversiteit om te gaan. Maar daarnaast had hij aandacht voor de moeilijkheid voor migranten om een leven in een nieuwe maatschappij op te bouwen.

Nieuw realisten zijn volgens Prins opinieleiders (politici, maar ook publicisten, wetenschappers, enz.) die de Nederlandse identiteit definiëren als modern, tolerant en open en deze eigenschappen willen beschermen. Zij zijn zelfbenoemde woordvoerders van 'gewone mensen', waarmee zij hoofdzakelijk autochtone Nederlanders bedoelen, die 'de realiteit', de samenleving zoals deze echt is en de problemen die in de samenleving spelen, dagelijks ervaren. Gewone mensen hebben volgens nieuw realisten een leider nodig die 'de waarheid' – deze dagelijkse ervaringen van de gewone burgers – in de politiek aan het licht brengt en opkomt voor de belangen van gewone mensen. Zo schrijft Fortuyn in 1994 in zijn column in *Elsevier*: "Wat de politiek echter wel moet doen is de realiteit niet wegpoetsen maar die erkennen en ook glashelder benoemen".

Realisme verwijst volgens Prins niet alleen naar de inhoud van wat de spreker te zeggen heeft, maar ook naar zijn of haar retorische stijl. Taal is voor realisten een instrument om de 'pure' waarheid over te brengen en om problemen en oplossingen mee aan te kaarten. Realisten ontkennen dat je met taal een bepaald beeld van de werkelijkheid construeert; woorden en zinnen zijn voor hen een rechtstreekse weergave van de werkelijkheid.
Nederlander zijn is in de ogen van de nieuw realist hetzelfde als 'normaal' of 'gewoon' zijn, niet-Nederlanders zijn niet gewoon. Gewone Nederlanders ('wij') mogen dan ook bepalen wat we van niet-Nederlanders ('hen') accepteren en in hoeverre minderheden hun eigen cultuur en religie mogen beleven. Fortuyn:

> "Het gaat om wat wij, de gevestigden, van de nieuwkomers verwachten" (Fortuyn 2001).

Wel komen nieuw realisten vaak op voor de gelijkheid en vrijheid van (allochtone) vrouwen (Prins 2000).

Nieuw realisten voeren een pleidooi voor het doorbreken van taboes die door de zittende politieke elite, die niet heeft geluisterd naar gewone mensen, in stand zijn gehouden. In het bijzonder het doorbreken van het taboe op bekritisering van migranten(groepen) en de multiculturele samenleving moet doorbroken worden, zoals Bolkestein daar een poging toe deed. Maar ook het risico dat de verzorgingsstaat ten onder gaat aan de groei van de bevolking en de werkloosheid en de tekorten en bezuinigingen van de overheid die migranten zouden hebben veroorzaakt moeten bespreekbaar worden. Verplichtende maatregelen met betrekking tot de integratie van migranten zijn volgens nieuw realisten door toedoen van de linkse elite te lang taboe gebleven (Prins 2000).

Het nieuw realisme zoals Prins dit omschrijft vertoont inderdaad veel overeenkomsten met het nieuwe dominante discours. Het nieuw realisme is een omschrijving van de punten die in het nieuwe discours aan belang hebben gewonnen en de manier waarop dat door sommigen gedaan is. Er zijn echter weinig politici en opiniemakers die het nieuw realisme in de meest pure zin uitdragen op het publieke en/of politieke forum en alle door Prins' hieraan toegeschreven ideeën over de inhoud en de manier waarop deze ideeën uitgedragen horen te worden volledig onderschrijven.

4.3 (ZELFBENOEMDE) NEOCONSERVATIEVEN

Het nieuw realisme vertoont overeenkomsten met het neoconservatisme. Na een lange tijd verguisd te zijn in de media, probeerde de in het jaar 2000 door Bart Jan Spruyt opgerichte Edmund Burke Stichting het conservatieve gedachtegoed in Nederland weer in beeld te brengen (Spruyt 2006a). Het neoconservatisme heeft als kernthema's openbare orde, veiligheid en defensie, instituties, moraal en mentaliteit en demografische kwesties. "In de kern komt conservatisme neer op een pleidooi voor een vrije en fatsoenlijke samenleving, met verantwoordelijke burgers, sterke kerninstellingen en een kleine maar weerbare overheid" (www.burkestichting.nl). Het neoconservatisme van de Burke Stichting stelt net als het nieuw realisme de bestaande politieke cultuur ter discussie. Een belangrijk thema is daarnaast het behoud van de Nederlandse, westerse cultuur. Bij het nieuw realisme is dit een onderliggend kenmerk, dat naar boven komt bij het 'luisteren naar het gewone volk' en 'de waarheid benoemen'. Neoconservatieven die aangesloten zijn bij de Burke Stichting, zijn explicieter over hun ideeën en dragen deze actief uit onder de noemer neoconservatisme.

> "Omdat het benoemen en verdedigen van de westerse beschaving de kern van het neoconservatieve gedachtegoed uitmaakt, zal deze beweging de pijlers van de westerse beschaving (de joods-christelijke en klassiek-humanistische tradities) bewust koesteren, het belang benadrukken van de instituties waarin de waarden van deze beschaving worden overgedragen, en uitstekend inhoudelijk onderwijs bepleiten [...] De politiek kan en mag geen uitspraken doen over de waarheid van religies, maar kan wel erkennen dat bepaalde religies een fundamentele bijdrage aan het ontstaan van de westerse beschaving hebben geleverd, en dat andere – met name de islam – zich problematisch tot het westen verhouden" (Spruyt 2006: 19).

Historische en culturele "eenheid in veelheid" moet daarom volgens het (neo)conservatisme met kracht verdedigd worden. Naast de zelfbenoemde neoconservatieve leden van de Burkestichting noemt Spruyt als voorbeelden van (in meer

of mindere mate!) neoconservatieven Frits Bolkestein, Paul Cliteur, Leon de Winter, Paul Scheffer, Jos de Beus, Afshin Ellian, Hendrik Jan Schoo en Hans Wansink. Het neoconservatisme en de Edmund Burke Stichting staan tegenwoordig minder sterk in de belangstelling dan een aantal jaren geleden. Aan de interesse in de ideeën die in het nieuwe discours voorop staan wordt nu tegemoet gekomen door onder andere Geert Wilders en zijn Partij voor de Vrijheid.

4.4 LIBERAAL CONSERVATISME

De ideeën van de Burke Stichting hebben volgens Pels invloed gehad op het ontstaan van wat hij noemt het 'liberaal conservatisme': liberalisme dat wordt versterkt aan de hand van conservatieve waarden. Ook de liberaal conservatieven van Pels zijn voorstanders van het 'duidelijk benoemen' van maatschappelijke en culturele problemen en het toeschrijven ervan aan de oorspronkelijke oorzaak ervan, namelijk de culturen zelf (Pels 2005). Zij halen fel uit naar linkse progressieven, die te *soft*, te antiautoritair en te individualistisch zouden zijn en spreken zich in het bijzonder uit tegen de *softe* benadering van de integratieproblematiek, het multiculturalisme en het cultuurrelativisme van de linkse politiek. Zij hebben genoeg van de politieke correctheid van de gevestigde partijen. Volgens liberaal conservatieven hebben verschillende ideologieën en leefstijlen (met name die van moslims) veel te lang ruimte gekregen en zijn daardoor belangrijke Nederlandse waarden en denkbeelden verloren gegaan. Zij eisen daarom meer respect voor en behoud van Nederlandse instituties en tradities, normen en waarden en van de in Nederland gekoesterde individuele vrijheid. Zij zien het als hun plicht om 'de waarheid' kenbaar te maken aan het publiek op zowel het politieke als op het publieke forum. Liberaal conservatieven hebben de harde benadering van de islam van Fortuyn overgenomen en zetten zich af tegen het geloof. Zo zette VVD-Kamerlid Hirsi Ali alle gevaren die zij ziet in de (radicale) islam voor democratische Westerse samenlevingen uiteen in *de Volkskrant* (Vermeulen en Van Zijl 2006). Pels schaart naast Ayaan Hirsi Ali ook Frits Bolkestein, Paul Cliteur, Afshin Ellian, en Sylvain Ephimenco en Leon de Winter onder het liberaal conservatisme. Zij zijn echter geen zelfbenoemde liberaal conservatieven en voldoen niet in even sterk mate aan alle kenmerken van het liberaal conservatisme in hun spreken over de multiculturele samenleving en nationale identiteit.

4.5 EMOTIONALISME

Hoogleraar en hoofdredacteur van het tijdschrift Civis Mundi Couwenberg, die zich al jarenlang bezig houdt met nationale identiteit, legt een interessant verband tussen de omslag van het dominante politieke discours en de trend van het in toenemende mate publiekelijk uiten van emoties door 'het volk'.

> "Het spontaan en collectief uiten van emoties in de publieke ruimte is een nieuw fenomeen dat de laatste tijd steeds meer de aandacht trekt, haaks als het staat op onze traditionele Hollandse nuchterheid en op de vervluchtiging van sociale bindingen die sinds de jaren zestig gepaard is gegaan met de ontzuiling van onze samenleving. Sinds de eeuwwende is ook de Nederlandse politiek in de ban geraakt van een emotiecultuur" (Couwenberg 2006: 34).

De politiek is zich steeds meer gaan richten op emoties die door 'het volk' geuit worden. De Hart (2005a) spreekt van de 'emancipatie van volkssentimenten', omdat het steeds sterker gemêleerde en grotere publiek steeds vaker uiting geeft aan emoties in de publieke ruimte en deze emoties ook ongeremder zijn. Met name plotselinge emoties kunnen volgens hem een gevoel van saamhorigheid teweegbrengen (De Hart 2005a). Politici en opiniemakers kunnen hier dankbaar gebruik van maken: denk bijvoorbeeld aan de verwijzingen die in de politiek gemaakt zijn naar de angst die de gebeurtenissen van 9/11 en andere terroristische aanslagen van radicale moslims hebben opgeroepen, waarmee zij streng integratie- en toelatingsbeleid rechtvaardigen. Tegelijkertijd kunnen politici en opiniemakers genadeloos afgestraft worden door plotseling opkomende emoties in de publieke massa. PvdA-er Melkert was hiervan een slachtoffer, toen hij het publiekelijk probeerde op te nemen tegen Fortuyn, terwijl veel Nederlanders zich in hun ideeën en onvrede eindelijk gehoord en verwoord voelden door de vermaarde politicus. Melkert was voor velen bij uitstek de vertegenwoordiger van de 'oude' linkse politiek, die op dat moment hevig onder vuur lag. De media spelen natuurlijk een grote rol in het inspelen op emoties en politieke gevoeligheden. Met behulp van de media kunnen politici richting geven aan publieke emoties en hun publiek het idee geven dat zij samen voor een bepaald doel strijden, maar dit lukt dus niet altijd. Zonder dat emoties een duidelijke plek hebben gekregen in bovenstaande typologieën van het nieuwe discours, lijken zij wel degelijk een belangrijke rol te hebben gespeeld in het succes van de nieuwe dominante manier van spreken over de multiculturele samenleving en nationale identiteit. Over hoe deze emoties naar voren komen in de toon van het discours en in de terminologie waar opiniemakers en politici zich steeds vaker van bedienen volgt later meer.

Lastig aan de classificaties van Prins en Pels is dat liberaal conservatieven en nieuw realisten, in tegenstelling tot bijvoorbeeld (neo)conservatieven die zich aangesloten hebben bij de Burke Stichting, geen zelfbenoemde groep vormen. Bovendien voldoen de opiniemakers en politici die Prins en Pels tot respectievelijk het nieuw realisme en liberaal conservatisme rekenen, niet aan alle kenmerken van deze 'stromingen'. De typeringen die zij maken van de nieuwe 'spraakmakende gemeente' (Duyvendak en Veldboer 2001) zijn zelden in hun geheel toepasbaar op een opi-

niemaker of politicus en zijn bovendien deels tijdelijk gebleken. De invloed van de Burke Stichting is sterk afgenomen. Om te spreken over een compleet nieuwe politieke stroming of één nieuwe aanwijsbare groep opiniemakers lijkt daarom te ver gezocht. Het nieuwe discours kan wel gezien worden als een weerspiegeling van de – reële en irreële – gevoelens onder de bevolking over de problemen die de multiculturele samenleving met zich mee heeft gebracht en van het inspelen op deze gevoelens en problemen. Hiermee ging een opleving van (nationaal) populisme in de politiek en antimulticulturalisme onder opiniemakers gepaard. Fortuyn boekte hier groot electoraal succes mee en uit angst om kiezers te verliezen, maar ook uit het besef dat er iets moest gebeuren aan de problemen in de multiculturele samenleving, is (een groot deel van) de gevestigde politiek in dit (nationaal) populisme meegegaan.

5 HET NIEUWE DISCOURS

5.1 VERSCHUIVINGEN IN POLITIEKE PROGRAMMA'S

Het CDA was de eerste partij die, in navolging van Fortuyn, haar positieve visie op de multiculturele samenleving bijstelde. Uit politieke teksten zoals verkiezingsprogramma's en kamerstukken, blijkt dat het CDA als eerste van het toen dominante discours afstapte en de discourscoalitie van CDA, VVD, D'66, GroenLinks en PvdA 'verliet' (Van Meeteren 2005). In 1998 stelt het CDA in haar verkiezingsprogramma nog:

> "Culturele minderheden vormen een zeer diverse groep. Een deel is met succes geïntegreerd in de Nederlandse samenleving. Anderen zijn in isolement achtergebleven. De ene groep is georganiseerd op religieuze, de andere op etnische basis. Beleid moet rekening houden met deze veelvormigheid. Zo ontstaat een mozaïek van groeperingen met eigen tradities, instituties en levensstijlen, die actief deelnemen aan de samenleving. Aldus wordt de Nederlandse cultuur verrijkt" (CDA 1998).

In een Tweede Kamerstuk uit 2000 reageert toenmalig fractievoorzitter van het CDA De Hoop Scheffer als volgt op 'Het multiculturele drama'.

> "Tegenover het recht op verblijf staat immers de plicht zich te richten naar de Nederlandse waarden en normen. Dat is geen afzweren of moeten afzweren van de eigen identiteit. Neen, het hebben van de ambitie om in te burgeren, betekent het zich eigen maken van de taal, de historie, de rechtsregels en de rechten en plichten van onze samenleving" (in Van Meeteren 2005: 21).

De nadruk van De Hoop Scheffer op verplichte sociaalculturele integratie vindt in 2002 zijn weg naar het partijprogramma van het CDA.

> "Het gaat om een wederkerig proces: nieuwkomers dienen allereerst Nederlands te leren spreken en gedegen kennis van en inzicht in de samenleving, waarvan zij deel uitmaken, op te bouwen. Er wordt steviger ingezet op de actieve kennis van de Nederlandse taal. Inburgering van nieuwkomers is niet langer een inspanningsverplichting, maar een resultaatverplichting. Bij gezinsvorming en gezinshereniging kan het proces al in het land van herkomst beginnen" (CDA 2002: 69).

CDA-parlementariër Sterk is in 2004 nog explicieter en stelt dat het bij integratie niet alleen gaat om sociaaleconomische factoren als het hebben van een baan of naar school gaan, maar dat sociaalculturele integratie net zo goed belangrijk is en verwacht mag worden van nieuwkomers: "Zonder weet te hebben van hoe Nederland werkt, welke waarden en sociale codes wij kennen, is het moeilijk om een weg te vinden" (in Van Meeteren 2005: 30). Met sociaal*culturele* integratie wordt bedoeld – zo blijkt impliciet uit de verkiezingsprogramma's van de gevestigde partijen – het kennen, respecteren en in steeds sterkere mate ook het internaliseren van Nederlandse tradities en normen en waarden, participatie in de samenleving en de Nederlandse instituties en organisaties, en contact met autochtonen.

Cultureel verschil is voor het CDA, zo blijkt uit deze stukken, in 1998 nog een verrijking. In 2000 verwacht de partij van alle inwoners van Nederland dat zij de taal, de geschiedenis, de rechten en de regels van onze samenleving leren en wordt niet meer gesproken over verrijking van de Nederlandse cultuur. Nederlandse normen en waarden, in plaats van multiculturalisme, heterogeniteit en de dynamiek van de samenleving, komen voor het CDA steeds meer voorop te gaan als het gaat om integratie (zie ook Van Meeteren 2005). 'Behoud van eigen identiteit' maakt plaats voor aanpassing aan de Nederlandse cultuur.

In het verkiezingsprogramma van 2006 pleit het CDA voor het stellen van hogere eisen aan inburgering. Zij erkent daarbij wel het belang van religieuze en culturele groepsverbanden voor de binding met de samenleving.

> "De Nederlandse samenleving is een veelkleurig mozaïek (!, FS) van mensen met verschillende sociale en culturele achtergronden, met verschillende godsdiensten en levensovertuigingen. Die verschillen spelen een belangrijke rol in ons leven" (CDA 2006a: 25).

Hier zien we de waardering voor verschil in cultuur weer terugkomen, in nagenoeg dezelfde bewoording als in het verkiezingsprogramma van 1998. Om met culturele en religieuze diversiteit om te kunnen gaan acht het CDA het nu echter van essentieel belang dat alle Nederlanders, ook culturele en religieuze organisaties, dezelfde kernwaarden hebben en elkaar daar op aanspreken.

> "Gedeelde waarden en normen vormen de basis van onze samenleving. Ze binden ons en maken dat we trots kunnen zijn op ons land" (CDA 2006a: 32).

De ruimte die het CDA voor verschillende sociale, religieuze en culturele achtergronden en kenmerken open wil laten is dus wel ingeperkt door "gedeelde, Neder-

landse" normen en waarden. Het CDA verklaart overigens niet nader om welke kernwaarden het gaat en door wie deze geformuleerd (moeten) worden.

Als het CDA zijn positieve visie op de multiculturele samenleving rond 2001 bijstelt in een negatievere visie waarin de multiculturele samenleving als problematisch gezien wordt, is de tot dan toe dominante discourscoalitie aan het wankelen gebracht. Fortuyn en het CDA vormen een nieuwe, nog niet dominante discourscoalitie waarin multiculturaliteit niet langer een verrijking of een ideaalbeeld is, maar culturele verschillen als een probleem worden gezien en sociaalculturele aanpassing van migranten noodzakelijk geacht wordt. Tussen de verkiezingen van 2002 en 2003 nemen behalve het CDA langzaam maar zeker ook de andere gevestigde partijen Fortuyns ideeën over de samenleving en 'het migrantenprobleem' over, hoewel meestal in meer of minder gematigde vorm (Van Meeteren 2005). In deze turbulente periode tussen twee snel op elkaar volgende verkiezingen in, overheerst de aandacht voor *Nederlandse* normen en waarden en strengere toelatings- en inburgeringeisen voor allochtonen – het migrantenthema – het politieke debat en worden alle partijen die het discours voor 2000 domineerden kritischer over de multiculturele samenleving (Pellikaan en Van der Meer 2003). Alleen GroenLinks en de SP blijven consequent aan hun visies op de multiculturele samenleving vasthouden, die overigens wel van elkaar verschillen.

Een vergelijking van de verkiezingsprogramma's van 1998, 2002, 2003 en 2006 bevestigt deze verschuiving (zie bijlage 1), hoewel uit de verkiezingsprogramma's van 2006 wat meer ambivalentie rondom het onderwerp integratie en de multiculturele samenleving spreekt. De PvdA pleit in 1998 voor ruimhartig toelatingsbeleid en actief integratiebeleid. In 2002 ziet de PvdA culturele diversiteit als een verrijking voor de samenleving, maar erkent wel dat culturele diversiteit ook problemen met zich meebrengt.

> "Bepaalde culturele waarden van buitenaf passen moeilijk of helemaal niet bij de Nederlandse. Over en weer bestaat zorg over verlies van de eigen identiteit en over de grenzen van tolerantie" (PvdA 2002: 14).

In het verkiezingsprogramma van 2003 spreekt de partij zelfs van "soms hele grote" problemen, waar "streng, maar rechtvaardig toelatingsbeleid" bij past (PvdA 2003: 2). In 2006 is de PvdA specifieker over de groepen waar zij zich zorgen over maakt.

> "We kunnen ons er niet bij neerleggen dat jongeren met Turkse of Marokkaanse ouders, die hier geboren en getogen zijn, westerse waarden zoals de democratie afwijzen. Integratie gaat over meer dan het overbruggen van

> sociaaleconomische verschillen en taalproblemen: het heeft ook een culturele dimensie" (PvdA 2006: 38).

De nadruk op de botsing tussen verschillende culturele (of religieuze) waarden wordt direct genuanceerd met:

> "Overigens hoort de islam gewoon bij onze samenleving. Burgers kunnen met meerdere samenlevingen een binding hebben, zonder dat dit volwaardige deelname aan de Nederlandse samenleving in de weg hoeft te staan. Succesvolle integratie wordt niet bepaald door het hebben van één paspoort. Een beter Nederland heeft migranten nodig" (ibid.).

Om even verderop weer te benadrukken dat selectieve migratie vanwege het beperkte absorptievermogen van de samenleving om nieuwkomers in zijn midden op te nemen wenselijk is en dat maatschappijoriëntatie een essentieel onderdeel van het inburgeringprogramma is omdat daar de Nederlandse normen en waarden in aan bod komen die nieuwkomers moeten kennen om actief te kunnen deelnemen in de samenleving (ibid.: 39). De PvdA is dus aan de ene kant bereid ruimte te bieden voor andere culturen, maar is ook bang dat teveel verschil in cultuur en waarden en normen problemen oplevert in de samenleving die zij liever zou voorkomen.

De VVD hecht volgens haar verkiezingsprogramma in 1998 belang aan het recht op de beleving van de eigen cultuur, mits de Nederlandse wetten daarbij niet worden overtreden. Wel vindt zij dat de Nederlandse cultuur een bindmiddel in de samenleving is en dat migranten deze cultuur zich zoveel mogelijk eigen moeten maken. In 2002 benadrukt de VVD de tweezijdige verantwoordelijkheid van de overheid en van migranten zelf om te integreren. In 2003 wordt de toon harder en meer nationalistisch. De VVD stelt dat aan de Nederlandse cultuur en de Nederlandse normen en waarden gevoelens van trots kleven. Het benadrukken van het specifieke 'karakter' van Nederland en het pleiten voor trots op en behoud en bescherming ervan tegen invloeden van buiten – een essentialistische opvatting van cultuur – is kenmerkend voor het nieuwe discours, waar de VVD zich bij aansluit.

> "De Nederlandse waarden en normen zoals vastgelegd in de Grondwet zijn het verdedigen waard. We zijn er trots op dat de vrijheid van meningsuiting, het verbod op discriminatie naar ras of seksuele voorkeur, maar ook de gelijkwaardigheid van man en vrouw deel uitmaken van onze beschaving. Om het karakter van de Nederlandse samenleving te handhaven moeten de voorwaarden voor toelating in Nederland streng zijn" (VVD 2003).

Door te spreken over de verdediging van de Nederlandse cultuur en deze te verbinden met strengere toelating van migranten tot Nederland, wekt de VVD de indruk dat de Nederlandse cultuur bedreigd wordt door niet-Nederlandse culturen. In 2006 is de VVD (2006: 1) minder nationalistisch van toon.

> “In ons land wonen meer dan 180 nationaliteiten. Dat geeft kansen en problemen. Om de kansen te vergroten moet elke vorm van ontoelaatbaar onderscheid worden uitgebannen.”

De VVD is voor een “welkome (waarmee zij waarschijnlijk verwelkomende bedoelt, FS) samenleving, maar ook voor strenge eisen aan nieuwkomers” (ibid.). Ook hier zien we een combinatie van een positieve visie op de multiculturele samenleving met de vrees voor teveel verschil en eisen van aanpassing.

D’66 schrijft in 1998 dat zij de culturele diversiteit in Nederland van meerwaarde acht en dat zij deze wil stimuleren (D’66 1998). In 2002 is D’66 nog steeds voorstander van diversiteit, maar benadrukt de partij daarbij dat de Nederlandse wet door iedereen, ongeacht zijn achtergrond, in acht moet worden genomen (D’66 2002). In 2003 verdwijnt het woord diversiteit uit het verkiezingspamflet van D’66. Kernbegrip is nu integratie; een wederzijdse verplichting van de samenleving en van nieuwkomers. De opstelling van D’66 ten opzichte van integratie van allochtonen is “wel streng, maar ook rechtvaardig” (D’66 2003). In 2006 gaat D’66 (2006: 9) terug naar uitgesproken waardering voor verschil.

> “Mensen zijn niet gelijk, mensen zijn wel gelijkwaardig. D’66 houdt van verschillen. Verschillen tussen mensen zorgen voor leven en dynamiek. Mensen groeien van verschillen. Dat levert economische groei, sociale ontwikkeling en culturele diversiteit op. En daar is iedereen bij gebaat.”

De partij is van mening dat het integratiebeleid van Balkenende III te hard en onrechtvaardig is geweest en pleit voor een beleid dat meer humaan is. “… als politieke munt wordt geslagen uit ongepaste flinkheid is ons land op de verkeerde weg” (ibid.: 81). D’66 is het niet eens met de in haar ogen overdreven aandacht voor “de Nederlandse gebruiken en tradities, zonder besef dat deze al eeuwenlang beïnvloed worden door ontmoetingen met andere culturen. Het krampachtig vasthouden aan zogenaamde ‘gezamenlijke’ Nederlandse gebruiken heeft impliciet tot gevolg dat grote groepen van de Nederlandse bevolking worden uitgesloten” (ibid.: 85). De partij vindt dat te streng is opgetreden met betrekking tot integreren en inburgeren en dat er, vooral ook met het oog op de globalisering, ruimte moet zijn voor verschil.

GroenLinks kaart in 1998 al problemen met culturele verschillen aan.

> "De essentie van een multiculturele en pluriforme samenleving wordt gevormd door interactie tussen culturen. Daarmee worden strijdige elementen binnen en tussen de culturen blootgelegd, wat leidt tot het telkens opnieuw vaststellen van de regels van het onderlinge verkeer" (GroenLinks 1998: 12).

De kritiek op het 'oude' discours dat cultuurverschillen taboe waren in de linkse politiek van vóór 2000 en dat er sprake was van onverschilligheid gaat dus niet voor alle partijen op. GroenLinks vraagt in 1998 als enige van de grootste partijen in haar verkiezingsprogramma aandacht voor de noodzaak voor het afspreken van omgangsregels (normen) in de cultureel diverse maatschappij. Ook in 2002 benadrukt GroenLinks dat de multiculturele samenleving problemen met zich meebrengt en dat 'de integratie' niet bij iedereen even geslaagd is. In 2003, als in de politiek het nieuwe discours dominant wordt, lezen we in het verkiezingsprogramma van de partij dat zij integratieproblemen wel erkent, maar niet wil overdrijven. Bovendien benadrukt GroenLinks dat het in Nederland nog altijd mogelijk moet zijn om een eigen identiteit vorm te geven. Als enige partij probeert zij het 'multiculturele drama' te nuanceren. In 2006 ligt de nadruk bij GroenLinks meer dan op de aandacht voor verschillende culturen op de emancipatie van het individu, waarbij ruimte moet zijn voor eigen normen en waarden en geloofsovertuigingen.

> "In een vrijzinnig land staan grondrechten als de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van godsdienst hoog in het vaandel. Niemand voelt zich opgesloten in opgelegde normen en waarden (...) Niemand hoeft zich geheel aan te passen aan de Nederlandse cultuur, al is het maar omdat die niet bestaat. Het is terecht dat het oude motto 'integratie met behoud van eigen identiteit' aan de kant is gezet. Dat ging teveel uit van starre, onveranderlijke culturen waarin individuen ondergeschikt zijn aan de groep. Ons gaat het om de emancipatie van het individu" (GroenLinks 2006: 5-6)

GroenLinks is naar eigen zeggen voorstander van een open samenleving met ruimte voor verschil in leefstijlen, waarden en politieke opvattingen (Ibid.: 17). Behoud van eigen identiteit lijkt dus nog steeds een belangrijk motto, alleen gaat het nu niet om het belang van het behoud van de groepsidentiteit, maar om het behoud van de individuele identiteit.

Bij de SP is er niet veel veranderd in haar verkiezingsprogramma's tussen 1998 en 2006 wat betreft integratie en de multiculturele samenleving. Zowel in 1998 als in 2003 vraagt zij aandacht voor het falende integratiebeleid en de achterstanden

waar migranten mee te maken hebben en ook in 2006 ligt de nadruk op die achterstanden.

> "Veel nieuwkomers slagen erin hun plek in de samenleving te verwerven. Een aanzienlijk deel van deze migranten blijft echter hangen in achterstand. De laatste jaren is een etnische onderklasse aan het ontstaan, van mensen met veel problemen en weinig perspectief. Deze migranten zijn oververtegenwoordigd in de werkloosheidsstatistieken en de criminaliteitscijfers, horen vaak tot de armste inwoners van het land en zien ook hun kinderen achterstanden oplopen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt" (SP 2006: 61-62).

De SP speelde een belangrijke rol in het ontstaan van de discussie over het volgens de meeste partijen mislukte integratiebeleid in 2004. Daarover gaat paragraaf 5.2.

De ChristenUnie (CU) benadrukt in 2002 en 2003 het belang van kennis van de Nederlandse cultuur, geschiedenis en taal en respect voor de Nederlandse normen en waarden voor migranten. "Nederland is wel feitelijk een multiculturele samenleving geworden, maar deze multiculturaliteit is daarmee nog geen norm geworden" (CU 2002: XVI). De CU ziet het christendom als gemeenschappelijk kader voor de Nederlandse samenleving en acht daarom ook kennisneming van de invloed van de Bijbel middels onderwijs en verplichte inburgeringcursussen van groot belang. In 2006 pleit de CU voor een "gezamenlijke gedeelde publieke moraal" (2006: 33), die via debatten tot stand moet komen. De partij staat open voor nieuwkomers, maar zij moeten zich (al in het land van herkomst) bereid tonen te willen integreren. Ruimte voor de eigen culturele identiteit moet mogelijk zijn, zolang er "voldoende aandacht is voor het Nederlandse gemeenschappelijk cultureel, religieus en historisch erfgoed". Ook bij de CU zien we anno 2006 ambivalentie omtrent de multiculturele samenleving. Aan de ene kant moet een gemeenschappelijke moraal tot stand komen door hier samen over te discussiëren, aan de andere kant vormen de bevestiging en het behoud van de Nederlandse cultuur voor de CU een kernpunt in het integratievraagstuk.

Nieuwkomer Wilders en zijn Partij voor de Vrijheid zijn het sterkst gekant tegen de multiculturele samenleving. Zij pleiten voor een immigratiestop voor niet-westerse migranten (PVV 2006: 1). De Partij acht het van groot belang om de Nederlandse (christelijk/joods/humanistische) identiteit en de trots daarop sterker uit te dragen en onderdeel van het curriculum op scholen te maken. De invloed van niet-westerse culturen en de islam moet volgens de PVV zoveel mogelijk worden ingeperkt.

Tussen 1998 en 2003 zien we bij de meeste partijen een verschuiving van de waardering voor culturele verschillen naar meer aandacht voor problemen die deze verschillen met zich meebrengen. Alle partijen die het oude discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit vóór 2000 domineren, leggen in hun verkiezingsprogramma's van 2002 en 2003 een 'bekentenis' af dat er serieuze problemen kleven aan de multiculturele samenleving. Het 'drama' van Scheffer lijkt te zijn onthuld en het koesteren van het multiculturalisme als ideaal is een taboe geworden. Volgens socioloog Van Doorn (2005) is 'Multiculti' zelfs een scheldwoord geworden. Anti-multiculturalisten hebben sindsdien aan zeggingskracht in het politieke en publieke debat gewonnen, al lijkt dit de laatste jaren weer wat af te nemen doordat sommige partijen hun eerder ingenomen hardere standpunten over integratie nuanceren. Daarnaast neemt de aandacht voor 'de' nationale identiteit, onder andere als middel om migranten duidelijkheid te verschaffen over waar zij zich aan moeten aanpassen, toe. In 2006 erkent een aantal partijen dat het belang dat tegenwoordig aan 'de' nationale identiteit wordt gehecht onrealistisch is en dat zij als middel om aanpassing van migranten te bevorderen ongeschikt is. Nog steeds zien de meeste partijen het afstemmen van normen en waarden op elkaar en uitgebreid en verplichtend inburgeringbeleid van essentieel belang, maar tegelijkertijd lijkt ook ruimte voor verschil lijkt weer een plek te krijgen.

5.2 BELEIDSVOORSTELLEN BINNEN HET NIEUWE DISCOURS

In 2002 dient SP-partijleider Marijnissen een motie in waarin hij stelt dat de integratie onvoldoende is geslaagd. Het parlementaire onderzoek van de Commissie Blok dat hierop volgt laat zien dat er, ondanks weinig coherent en succesvol minderheden/integratiebeleid, op sociaaleconomisch gebied door allochtonen vooruitgang is geboekt. De integratie is volgens het onderzoek geheel of tenminste gedeeltelijk geslaagd. In de debatten volgend op het rapport negeren politici echter de bevindingen van de Commissie. Zij houden vol dat de integratie geheel of gedeeltelijk is mislukt en dat daarom het integratiebeleid moet worden aangescherpt (Bruquetas-Callejo et al. 2006; Ossenwaarde 2006). Het opschroeven van de inkomenseis bij huwelijksmigratie wordt korte tijd later door bijna alle partijen geaccepteerd. Het CDA wil bovendien sancties instellen voor het terugsturen van migrantenkinderen naar hun geboorteland tijdens hun middelbare schooltijd, omdat zij dit als een keuze tegen Nederland beschouwt. De VVD is tegen dubbele nationaliteit en wil tevens het recht op verblijf in Nederland loskoppelen van het recht op toegang tot voorzieningen van de verzorgingsstaat. Immigranten hoeven van de VVD niet cultureel te assimileren, maar moeten wel sociaal integreren en zich aan de regels en normen houden (Ossenwaarde 2006). Het gaat daarbij om

“westerse kernnormen” van “de moderne samenleving”, zoals gelijkheid tussen man en vrouw, vrijheid van meningsuiting en vrijheid van het individu (Spijkerboer 2007: 24) – normen die dus wel degelijk cultureel bepaald zijn en culturele aanpassing vereisen. Met name de islam zou enkele van deze normen en waarden niet onderschrijven. De VVD ziet deze kernnormen en –waarden als kenmerkend voor de nationale identiteit, waar migranten loyaal aan zouden moeten zijn. Het multiculturalisme heeft er volgens de VVD voor gezorgd dat de Nederlandse normen en waarden en de kern van de nationale identiteit zijn verzwakt. Migranten zouden, ondanks dat de partij afstand neemt van het idee van assimilatie, minder gericht moeten zijn op hun eigen cultuur, zo schrijft de VVD in een notitie in reactie op het rapport van de Commissie Blok. D’66 stelt in haar reactie op het rapport voor om maatregelen te nemen tegen “de ergste uitwassen van de multiculturele samenleving” (Spijkerboer 2007) en wil in ieder geval analfabete importbruiden weigeren (Ossenwaarde 2006). De LPF wil nieuwkomers tien jaar vreemdeling laten blijven en verplichten tot het slagen voor een staatsexamen alvorens zij in aanmerking komen voor naturalisatie. LPF-er Nawijn probeert als minister van Vreemdelingenzaken en Integratie verscheidene maatregelen door te voeren om het aantal asielzoekers terug te dringen: de verplichting om de Nederlandse taal en cultuur al in het land van herkomst te leren en strengere voorwaarden voor een huwelijk met een partner uit het buitenland (Prins 2004). Bovendien zoeken bijna alle partijen naar mogelijkheden om asielzoekers in hun eigen regio op te vangen. Dit zijn allemaal immigratiebeperkende maatregelen, die moeten aantonen dat het afgelopen is met de vrijblijvendheid van het integratie- (en immigratie)beleid. Allochtonen zijn volgens veel politici te lang als zielig gezien en te veel ‘geknuffeld’. Zo stelt CDA-fractievoorzitter Verhagen in hetzelfde jaar in de Tweede Kamer dat “te lang voornamelijk vanuit de zieligheidsoptiek geredeneerd [is], maar dat is de wereld op zijn kop. Mensen die hierheen komen hebben de plicht om de taal te leren en om te integreren…” (Van Meeteren 2005: 41). De PvdA probeert tegen al deze voorstellen in, in 2004 nog enigszins tegenwicht bieden door kinderen van illegalen die geboren zijn in Nederland het Nederlanderschap te verlenen, er vanuit gaande dat juridische nationalisering leidt tot culturele integratie.

Integratie is vanaf 2000 een veelbesproken beleidsonderwerp. Steeds vaker wordt benadrukt dat integratie een wederzijdse *verplichting* is van migrant en samenleving, waar voorheen voornamelijk over kansen creëren voor migranten en soms over verwachtingen werd gesproken. Deze wederzijdse verplichting blijkt bovendien slechts eenzijdig concreet ingevuld, namelijk voor migranten (Blokland en Hondius 2003).

5.3 NIEUWE VISIE OP DE SAMENLEVING EN NATIONALE IDENTITEIT

Het nieuwe discours benadrukt het positieve van de Nederlandse samenleving en vaak ook het negatieve of het inferieure van met name niet-westerse culturen. In 2004 wordt de Wet Inburgering in het Buitenland ingesteld (Spijkerboer 2007). Hierin ligt de nadruk op kennismaking met de Nederlandse normen en waarden, waaraan nieuwkomers geacht worden zich aan te passen. De Nederlandse cultuur wordt als open en tolerant gezien en veel nadruk wordt gelegd op de gelijkheid van mannen en vrouwen in Nederland. Opgemerkt wordt dat voor sommige (aspirant-) migranten vanwege bepaalde aspecten van hun cultuur inburgering moeilijker is dan voor andere. Ook in het reguliere inburgeringbeleid staan kennis van de Nederlandse samenleving en van de verschillen tussen ‘de’ Nederlandse cultuur en andere culturen voorop. De verplichting om deze kennis zich eigen te maken en zich aan te passen aan de Nederlandse cultuur blijkt bovendien sterker te gelden voor niet-westerse dan voor westerse migranten (Driouichi 2007; Spijkerboer 2007). De suggestie wordt gewekt dat alle autochtone Nederlanders de zogenaamde typisch Nederlandse normen en waarden onderschrijven en dat dit hen tot één groep maakt. Aanpassing aan ‘de’ nationale identiteit krijgt een steeds centralere plek in het integratiebeleid. CDA-er Maxime Verhagen stelt in een interview met *NRC Handelsblad* dat als we allemaal trots zijn op het Nederland waar we in wonen, we dan vreedzaam met elkaar samen kunnen wonen.

> “We zoeken naar een nieuwe identiteit. We zijn cultureel weeskind geworden. En daarom neem ik die Leitkultur erbij. We hebben altijd gedacht, laat maar gaan, we leggen niemand een strobreed in de weg, alles moet kunnen. Maar nu voelen we ons nergens meer mee verbonden [...] We moeten zoeken naar een identiteit om die verbondenheid weer te realiseren, anders krijg je geen samenleving, maar botsende gemeenschappen” (Jensma 2005).

Ook premier Balkenende benadrukt het belang van nationale identiteit als hij in een interview met *NRC Handelsblad* zegt: “Natuurlijk zijn er invloeden van buiten. Maar er zijn wezenskenmerken van onze samenleving die toch fundamenteel zijn...” (Moerland & Vermeulen 2004). Oud LPF-minister Heinsbroek is van mening dat: “...niet zoiets bestaat als een Europa met één cultuur, één taal en één communis opinio, en ook nooit zal bestaan... Er is wel maar één Nederland” (Heinsbroek 2005). De Nederlandse cultuur wordt in het huidige dominante discours aldus veelal voorgesteld als homogeen en statisch (Snel 2003; Van Meeteren 2005).

Om de Nederlandse identiteit bij het grote publiek weer onder de aandacht te brengen wijzen politici op het onderwijs als instrument bij uitstek om (hernieuwd) bewustzijn van de geschiedenis van de natiestaat en wellicht zelfs trots op de nationale identiteit bij Nederlandse burgers en bij nieuwkomers te bevorderen. Toenmalig VVD-fractievoorzitter Van Aartsen stelt dat in het onderwijs "de grondtoon van de natie [moet] worden onderwezen" en dat "je (...) een samenleving [moet] vullen met emotie" (Pels 2005: 107). Hij stelt dat op scholen "de inhoud van de geschiedenislessen [moet worden] aangescherpt. Vrijheid en tolerantie moeten aan bod komen, maar ook de Deltawerken, Cruijff en Van Basten" (Ibid.: 139). Voormalig CDA-minister van Onderwijs Verhoeven stelt in 2005 de Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon in omdat zij van mening is dat "er te weinig sprake is van gedeelde kennis over geschiedenis, cultuur en samenleving" (Instellingsbesluit Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon 2005). Hoewel de Commissie afstand neemt van het idee van een vastomlijnde Nederlandse identiteit wordt ook de Canon door sommigen gezien als instrument om identiteitsbesef bij te brengen. Alle partijen zijn het er in ieder geval over eens dat er meer aandacht aan burgerschap besteed moet worden op scholen (Van Meeteren 2005). Kortom: het belang van de Nederlandse cultuur, een nationale canon en specifieke Nederlandse normen en waarden wordt groter (Leezenberg 2006). Wöltgens (PvdA-lid) constateert:

> "Wij zijn sterk op weg om van het Nederlanderschap een civiele religie te maken, met een eigen canon en met vaste rituelen. Het onderwijs moet onze kinderen voorzien van een vast rijtje vaderlandse helden, op te dreunen als de tafel van vier. Wij zijn bezig onze identiteit opnieuw uit te vinden, we construeren opnieuw onze volksaard, we willen ons oriënteren op typisch Nederlandse waarden" (Wöltgens 2006: 229).

Publicist en columnist Schoo (2005) stelt vast: "met vallen en opstaan is Nederland zelf, het nationale, een legitieme politieke categorie aan het worden".

Discussies over het Nederlanderschap hebben geleid tot een steeds dominanter wordend ideaaltypisch idee van de nationale identiteit, die veelal wordt gezien als modern, westers, open, tolerant en individualistisch. Er is weinig oog voor de diversiteit binnen de Nederlandse cultuur en binnen niet-westerse culturen (Snel 2003; Prins 2004; Van Meeteren 2005).

Het gaat in het huidige dominante politieke discours voornamelijk om het bevorderen van de binding tussen 'allochtonen' en 'autochtonen' en de verbinding van allochtonen met 'Nederland' op basis van de *Nederlandse* normen en waarden en de *Nederlandse* cultuur, en om het beperkt houden van culturele verscheidenheid.

De (zelf)organisatie van culturele of religieuze groepen staat dan ook in een negatief daglicht; sociale cohesie zou juist bevorderd moeten worden door menging van verschillende culturen te stimuleren (Veldboer en Duyvendak 2001; Rijkschroeff en Duyvendak 2004). Deze ontwikkeling vond zijn oorsprong al voor het jaar 2000. Zo werd in Amsterdam vanaf 1999 'diversiteit' het sleutelwoord in het beleid, waarbij menging van individuen uit verschillende groepen beloond werd met subsidiëring (Uitermark et al. 2005). Dit heeft de zelforganisatie van minderheden sterk bemoeilijkt. Het is zeer lastig om nog subsidie te krijgen, terwijl versterking van de eigen groep door middel van zelforganisatie volgens sommigen juist kan bijdragen aan de emancipatie van groepen en aan hun participatie en vertegenwoordiging in samenleving en politiek (Fennema & Tillie 2001), en in ieder geval niet ten koste hoeft te gaan van deelname in en loyaliteit aan de Nederlandse samenleving (Rijkshroeff en Duyvendak 2004).

Niet alleen de gevestigde partijen tonen zich bezorgd over integratie en de multiculturele samenleving, maar ook de nieuwere partijen, die zich voornamelijk rondom dit onderwerp hebben geprofileerd. In haar partijprogramma van 2002 schrijft de LPF: "Wie Nederlander wil zijn, moet zich Nederlander voelen" en "De cultuur van de islam staat haaks op de waarden en normen van de moderne westerse samenleving". Geert Wilders (2006: 1) windt in *Klare Wijn* – het manifest van zijn Partij voor de Vrijheid – geen doekjes om de problemen die hij ziet in bepaalde culturen. Hij wil een "harde aanpak" van immigratie en integratie.

> "...veel problemen zijn onontwarbaar verbonden met de intrinsiek antiwesterse houding van de zuivere islam en om die reden moeten er duidelijke grenzen worden getrokken en een einde komen aan de koestering van de allochtone bevolkingsgroep als electoraal reservoir van zielig verklaarde mensen. Het ideaal van een multiculturele samenleving is een illusie gebleken nu er groepen in de Nederlandse samenleving blijken te bestaan die de westerse (gast-) vrijheid hebben misbruikt voor al dan niet gewelddadig verzet tegen onze democratische rechtsstaat."

Bij de laatste landelijke verkiezingen verloor de LPF al haar zetels. De PVV won echter, zoals al eerder werd aangegeven, negen zetels. Haar visie op de samenleving en nationale identiteit, die te beschouwen is als de meest extreme variant van het nieuwe discours, heeft nog steeds grote belangstelling bij kiezers.

5.4 CULTUUR EN RELIGIE IN DE POLITIEK

Zoals hiervoor al bleek, worden culturele verschillen en in steeds sterkere mate ook religieuze verschillen in het nieuwe discours steeds meer als problemen *an sich*

beschouwd. Problemen met cultuurverschil en 'de culturele kloof' tussen allochtonen en autochtonen die onder andere zijn ontstaan als gevolg van de gebeurtenissen van 11 september 2001 in New York, 11 maart 2004 in Madrid, de moord op Van Gogh en de bomaanslagen in Londen in 2005, zijn voor veel partijen aanleiding geweest voor het willen aanscherpen van het integratiebeleid. Volgens hoogleraar contemporaine geschiedenis Kennedy (2006) heerst er in Nederland angst dat een gebalanceerde en rechtvaardige multiculturele samenleving niet mogelijk is. Nederland vraagt zich volgens hem dan ook niet af hoe diversiteit op basis van gelijkwaardigheid bereikt kan worden, maar hoeveel diversiteit onze samenleving aankan. Zo schrijft Geert Wilders.

> "Recent zijn pogingen ondernomen om de achterstand op het gebied van de integratie van allochtonen, opgelopen door decennia van 'soft', multicultureel beleid, in te lopen. Maar iedereen weet dat de problemen op dit gebied zo groot zijn dat ieder integratiebeleid niet meer dan een futiele dweilpoging blijft zolang het niet aan een stringent immigratiebeleid wordt gekoppeld. Om die reden dienen wij onze grenzen op z'n minst voor een periode van vijf jaar te sluiten voor niet-westerse immigranten die hier niet aankloppen voor een toeristisch bezoek, voor een studie of voor een tijdelijke werkvergunning maar om zich hier in principe blijvend te vestigen. Het absorptievermogen van de Nederlandse samenleving is te overbelast om op dit terrein geen heldere grenzen te stellen" (Wilders 2006: 6).

Diversiteit wordt door sommigen gezien als een potentiële bedreiging voor de samenleving.

Alle partijen zijn het er in ieder geval over eens dat er te weinig aandacht voor culturele aspecten van integratie is geweest. Desalniettemin is behalve de LPF en de PVV geen enkele partij openlijk voorstander van assimilatie. Het gaat hen er naar eigen zeggen voornamelijk om dat allochtonen in de samenleving en in de Nederlandse rechtsorde ingepast moeten worden, niet dat ze zich volledig moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur (Van Meeteren 2005). Migranten moeten in de eerste plaats de Nederlandse waarden en normen respecteren en de taal kunnen spreken. Zij worden hierbij geholpen, maar ook toe verplicht door de overheid. Zij die moeten integreren worden geconfronteerd met sancties als zij hier niet in slagen.

De openlijke verwerping van de assimilatiegedachte strookt echter niet altijd met wat er verder gezegd wordt over sociaalculturele integratie. Zo stelt Ex-Kamerlid van de VVD Hirsi Ali: "Wij zijn er voorstander van dat bevolkingsgroepen met

elkaar mengen en opgaan in de grote autochtone maatschappij" (in Van Meeteren 2005: 32). Alle partijen behalve GroenLinks zijn vóór het terugdringen van afwijkende cultuurelementen uit de Nederlandse samenleving en voor behoud van 'de' Nederlandse culturele identiteit (Van Meeteren 2005). Partijen zijn het er over het algemeen over eens dat aan het Nederlander-zijn een bepaalde gevoelswaarde kleeft, zoals loyaliteit en respect voor de rechten en plichten die je als Nederlands burger hebt (Van Meeteren 2005; zie verkiezingsprogramma's 2002 en 2003 VVD, CDA, PvdA, GroenLinks, SP, D'66 en LPF). Ondanks de openlijke verwerping van de assimilatiegedachte neigt de politiek, van links tot rechts, dus toch naar een op assimilatie gericht discours: de nadruk ligt op aanpassing aan en niet op inpassing van migranten in de Nederlandse samenleving. Het streven van de overheid zou volgens de meeste politici moeten zijn een gemeenschappelijke, bindende cultuur, die zo min mogelijk onder invloed staat van de culturele en religieuze achtergronden van (niet-westerse) nieuwkomers (Van Meeteren 2005; Spijkerboer 2007). Verschillende politici vinden dan ook dat de plicht tot integratie en inburgering sterker moet gelden dan de vrijheid van godsdienst (Maussen 2006). Sociaalculturele integratie lijkt zo door de jaren heen een steeds meer omvattend begrip te worden, waarbij migranten niet alleen respect moeten hebben voor de in Nederland geldende normen en waarden, maar waarbij van hen verwacht wordt dat zij indien nodig hun eigen culturele en religieuze opvattingen opzij te zetten of zelfs loslaten bij het overnemen van die Nederlandse normen en waarden. De grondwet en het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens beperken de overheid echter in het beïnvloeden van de culturele identiteit van haar burgers, doordat zij het privédomein van burgers niet mag binnendringen. Alleen waar culturele praktijken tegen de nationale regels en wetten indruisen, kan de overheid haar invloed laten gelden. Er zijn dan ook weinig beleidsvoorstellen daadwerkelijk omgezet in beleid in de traditie van het nieuwe politieke discours (Snel 2003; Van Meeteren 2005; Uitermark 2005).

De nadruk die in de politiek gelegd wordt op het belang van integratie en inburgering blijkt ook uit de troonredes. Vanaf 2000 worden in toenemende mate eisen gesteld aan nieuwkomers. Zo stelt de regering in 2000: "Inburgering als eerste stap in het integratieproces is voor migranten van bijzondere betekenis en is daarom verplicht gesteld" (Troonrede 2000: 7). In dat jaar wordt in de troonrede bovendien een directe relatie tussen culturele pluriformiteit en sociale cohesie gelegd (Becker 2005). De integratie zou niet soepel verlopen en allochtone en autochtone burgers zouden elkaars waarden vaak niet delen. In de troonrede van 2002 wordt de zorg geuit "dat veel burgers een gevoel van onbehagen hebben over ontwikkelingen in onze samenleving: een toenemende onveiligheid die als bedreigend wordt ervaren, een grote instroom en onvoldoende integratie van nieuwkomers" (Troonrede 2002: 1). Van nieuwe Nederlanders wordt *vereist* dat zij de Nederlandse taal spre-

ken, “zich inleven in de Nederlandse identiteit en cultuur en de wetten van onze rechtsstaat naleven”. De regering heeft in dit jaar de intentie om restrictiever toelatingsbeleid in te voeren. In 2003 worden wederom zorgen over de sociale cohesie uitgesproken.

> “De waarden van verschillende bevolkingsgroepen blijken soms ver uit elkaar te liggen en de integratie verloopt niet voorspoedig [...] Een te groot deel van de allochtone bevolking neemt onvoldoende deel aan de maatschappij [...] Behalve maatregelen om de integratie te vergroten, worden ook verdere maatregelen genomen om de instroom van vreemdelingen te beperken” (Troonrede 2003: 1).

In 2004 wordt de toon milder en is er oog voor het gegeven dat de samenleving cultureel en religieus divers is – zelfs de islam krijgt hierin nu een erkende plek – en dat daar op een vreedzame manier mee omgegaan moet worden.

> “Samenleven in een maatschappij vergt respect voor elkaars cultuur, achtergrond en opvattingen. Velen in ons land staan, elk op eigen wijze, in de christelijke, humanistische, joodse, islamitische of een andere wereld- of levensbeschouwelijke traditie” (Troonrede 2004: 6).

De regering is van plan maatregelen te treffen om de pluraliteit in de samenleving in goede banen te leiden. De erkenning van verschil en het zoeken naar een positieve omgang hiermee zet door in 2005.

> “Ons land kent een grote verscheidenheid aan mensen en opvattingen. Het recht van alle mensen en van alle organisaties op hun eigen identiteit vormt de grondslag van onze rechtstaat. Dat recht is gebaseerd op de overtuiging dat we respect moeten hebben voor de ander. Daarbij is geen plaats voor discriminatie, extremisme en geweld. Samenwerking, begrip en kennis van onze geschiedenis en cultuur zijn bindende krachten in onze maatschappij” (Troonrede 2005: 9).

De aandacht voor de Nederlandse cultuur en geschiedenis en het belang hiervan voor de sociale cohesie komt hier weer terug. In 2006 ligt de nadruk op binding tussen mensen en groepen in de samenleving. Beheersing van de Nederlandse taal wordt daarvoor van essentieel belang geacht. De aandacht voor de Nederlandse cultuur staat in 2006 in het licht van de oprichting van een nationaal-historisch museum. Door integratie vooral te bespreken in termen van sociale cohesie en wederzijds begrip wordt de toon in de troonredes de laatste twee jaar milder.

5.5 CULTUUR EN RELIGIE IN HET PUBLIEKE DISCOURS

In de jaren negentig vinden er, op het minderhedendebat na, weinig publieke discussies plaats over cultuur en religie. Beleving van de eigen cultuur, religie of geloofsovertuiging wordt stilzwijgend toegestaan, zo lijkt het althans op basis van het publieke discours. Na 9/11 en de moord op Theo van Gogh komen bij steeds meer Nederlanders echter angsten naar boven (Ten Hooven en De Wit 2006). Er zijn zorgen over de multiculturele samenleving, over het (lage) tempo en de mate waarin allochtonen (willen) integreren en in toenemende mate over de invloed van de islam op de Nederlandse samenleving. Fortuyn speelt hier op in en verwoordt deze gevoelens op zowel het politieke als op het publieke forum, waarmee hij een grote aanhang verwerft die zich uitspreekt over de aanwezigheid van met name niet-westerse (islamitische) allochtonen. Ook in relatie tot het publieke (en politieke) debat over dubbele nationaliteit wordt tegenwoordig steeds meer gesproken over specifieke culturen en de islam. De Hart (2005: 227) stelt naar aanleiding van haar analyse van Kamerstukken en mediadebatten over dit onderwerp:

> “Het debat over dubbele nationaliteit richtte zich op specifieke groepen migranten. In de jaren negentig werd vooral gesproken over Turken en Marokkanen. Turken lijken in het huidige debat inmiddels uit het gezichtsveld verdwenen. Verder werd vooral gesproken over dubbele nationaliteit van moslims; dubbele nationaliteit raakt daarmee verbonden aan religieuze identiteit.”

Het CDA, dat voor afschaffing van dubbele nationaliteiten was, trad met haar standpunt ook het publieke forum op (De Hart 2005: 228). Partijleider Verhagen verklaarde de afschaffing van dubbele nationaliteiten in januari 2004 tot een belangrijke stap voorwaarts in het emancipatieproces van allochtone vrouwen. CDA-parlementariër Sterk omschreef in een interview met *de Telegraaf* het schrappen van het tweede paspoort als een bescherming van Marokkaanse vrouwen tegen het Marokkaanse familierecht (ibid.: 228).

Ook de mate waarin de media zelf aandacht besteden aan culturen en religies die volgens velen sterk afwijken van ‘de traditionele’ Nederlandse cultuur en religies neemt toe. Zo wordt vanaf 2000 een aantal gebeurtenissen waar Marokkanen of Turken bij betrokken zijn breed uitgemeten in de pers en is er veel aandacht voor fundamentalistische moskeeën en radicale imams (Bruquetas-Callejo et al. 2006). Met de moord op Theo van Gogh bereikt de media-aandacht voor moslims een climax. Justus Uitermark en Maarten Hajer (2005) onderzochten de effecten van de moord (in naam van de islam) op Theo van Gogh door Mohammed B. in Amster-

dam in 2004 op de berichtgeving in de media. Zij bekeken hoe(vaak) er in de vier maanden voor en in de vier maanden na de moord over onder andere Marokkaanse en islamitische jongeren en over discriminatie van en door moslims geschreven werd in de zes landelijke dagbladen. Moslimjongeren zijn, zo bleek uit het onderzoek, na de moord vier keer zo vaak onderwerp van krantenartikelen als voor de moord, terwijl het aantal artikelen over radicalisering vervijfvoudigt. Het aantal artikelen over Marokkaanse jongeren blijft stabiel. Marokkanen worden hoofdzakelijk geassocieerd met vandalisme en kleine criminaliteit, maar de aandacht daarvoor neemt in de maanden na de moord niet toe. Moslimjongeren worden geassocieerd met radicalisering, waarover de zorgen toenemen. Het aantal artikelen dat moslims verbindt met discriminatie verdrievoudigt in de drie maanden na de moord. Discriminatie *door* moslims (bijvoorbeeld van joden of homoseksuelen) komt voor de moord twee keer ter sprake, in de vier maanden na de moord dertien keer. Over discriminatie *van* moslims wordt ook vaker geschreven. Discriminatie van moslims naar aanleiding van islamspecifieke praktijken of gewoonten, zoals het dragen van een hoofddoek, komt in de na de moord bijna vijf keer zo vaak voor in de dagbladen als van tevoren. Hajer en Uitermark concluderen dat de angst voor de aanwezigheid van moslims en dan vooral Marokkaanse moslims in Nederland, maar ook de angst voor polarisatie in de samenleving toegenomen is na de moord op Van Gogh ten opzichte van voor de moord. Er wordt veel gesproken over radicalisering van moslims, maar de oorzaken daarvan worden wel voornamelijk gezocht in slechte sociaaleconomische omstandigheden, niet zozeer in het islamitische geloof op zich. Uitermark en Hajer concluderen dat de moord geen algemene escalatie van het debat over de multiculturele samenleving teweeg heeft gebracht, mede doordat de media zelf in toenemende mate reflecteren op hun berichtgeving.

In hetzelfde onderzoek van Uitermark en Hajer, maar in een ander paper (2005a), concluderen de onderzoekers dat na de moord de islamitische identiteit en de Nederlandse identiteit vaker als niet samengaand worden beschouwd en dat er twijfels bestaan over de loyaliteit van moslims aan de Nederlandse samenleving. Ook De Hart (2005) merkt – in relatie tot het debat over dubbele nationaliteit – op dat, waar het in de jaren negentig vooral om de *integratie* van immigranten gaat, in 2003 – als Sterk een motie indient waarin zij pleit voor afschaffing van dubbele nationaliteit – het *loyaliteits*vraagstuk sterker naar voren komt in mediadebatten. De verbinding die gelegd wordt tussen integratie, loyaliteit en dubbele nationaliteit beschouwt zij als een teken dat het hebben van de Nederlandse nationaliteit wordt gezien als een exclusieve verbintenis tussen de staat en het individu en als het afbakenen van de grens van wie er bij hoort en wie niet in Nederland (zie ook Driouichi 2007).

Veel opiniemakers benadrukken het belang van een sterkere en meer dwingende nationale identiteit. Zo stelt Couwenberg (2006), die veel publiceert over nationale identiteit, dat Nederlanders een sterk ontwikkeld moreel zelfbewustzijn hebben, maar een zwak ontwikkeld cultureel identiteitsbesef, dat volgens hem sterker zou moeten worden. Hoogleraar en publicist Cliteur is van mening dat de dominante Nederlandse 'monocultuur' superieur is aan Arabischislamitische culturen, omdat zij een goede bodem vormt voor individualisme (Cliteur 2004). Couwenberg en Cliteur zien de Nederlandse nationale identiteit als iets om trots op te zijn, iets wat sterker uitgedragen mag en zelfs moet worden. Ook Spruyt wil de multiculturaliteit van de samenleving inperken en 'het Nederlandse' sterker laten domineren. Hij pleit op het publieke forum voor "voorlopige sluiting van de grenzen voor niet-westerse allochtonen" (Spruyt 2006: 274). Hij wil dat 'onze' identiteit vastgelegd wordt in de grondwet.

> "Het slechtste wat wij in de huidige situatie kunnen doen is uit angst voor de grote hoeveelheden immigranten, voor de dreiging van aanslagen, de agressieve eis van respect, en vanuit het postmoderne verlangen zoveel mogelijk afstand te houden tot het perspectief van een *clash* tussen culturen, concessies te doen in de vorm van aanpassingen: hetzij in de vorm van de opheffing van traditionele vrijheden (zoals de radicaal-liberalen), hetzij in de vorm van een onverantwoorde openstelling van onze democratische ruimte voor mensen die de begrenzende waarden en normen van die ruimte (nog?) niet erkennen" (ibid.).

Voor veel opiniemakers staat vast dat er een kern is van de nationale identiteit, die beschermd moet worden voor invloeden van buitenaf.

Moslims moeten het in politieke en publieke debatten over de multiculturele samenleving en nationale identiteit steeds vaker ontgelden: de islam wordt door velen als hét probleem gezien dat spanningen in de samenleving veroorzaakt. De link tussen religie en radicalisering en tussen etniciteit en criminaliteit wordt steeds gemakkelijker gelegd en de niet-westerse en meer specifiek de islamitische identiteit wordt steeds vaker als niet samengaand met de Nederlandse identiteit gezien. De manier waarop gesproken wordt over allochtonen en moslims is daarmee de laatste jaren negatiever geworden.

6 DE TOON VAN HET DEBAT

Inhoud en stijl zijn soms moeilijk van elkaar te onderscheiden. *Wat* gezegd wordt en hoe dit wordt begrepen, wordt immers deels bepaald door *hoe* het gezegd wordt. Over de spreekstijl in de publieke en politieke discussies over de multiculturele samenleving en nationale identiteit gaat dit hoofdstuk; deze bepaalt de toon van het debat rondom deze onderwerpen.

6.1 TOON VAN HET POLITIEKE DEBAT

De stijl waarin in het huidige discours gesproken en geschreven wordt verschilt sterk van de stijl van het dominante discours van vóór 2000 (Prins 2004; Van Meeteren 2005; Pels 2005). Tot 2000 had het politieke debat een formele toon en werd bij debatten over minderheden/integratiebeleid vooral de wetenschappelijke onderbouwing van het beleid of de beleidsvoorstellen benadrukt. Politici hielden zich tot en met de jaren negentig aan een soort van onuitgesproken overeenkomst om het minderhedenvraagstuk niet als dominant thema in de verkiezingsstrijd te gebruiken (Van Meeteren 2005). Conflicten rondom dit onderwerp werden vermeden (Bruquetas-Callejo et al. 2006). Kenmerkend voor deze houding zijn de vele pogingen die de politieke elite ondernam om de Centrumpartij van Janmaat, die werd gezien als racistisch, tegen te werken (Fennema 2003). Vooral de PvdA trok fel ten strijde met haar 'antiracistische beschavingsoffensief'. Tolerantie van migranten, het taboe op racisme en de overlegcultuur waren de norm; zeker in de jaren tachtig en ook, zij het iets minder sterk, in de jaren negentig (Blokland en Hondius 2003; Couwenberg 2004; Van Meeteren 2005).

Van vermijding van bepaalde onderwerpen of angst voor racisme en discriminatie is op dit moment veel minder sprake. Hoogleraar sociologie Schuyt wijst op de huidige trend om boodschappen over te brengen in "reclametaal van commerciële instellingen: hard, luid, verschrikkelijk overdreven, onwerkelijk, met om de minuut herhaling van het zojuist reeds vertelde of vermelde" (Schuyt 2006: 34). Hij waarschuwt dat deze communicatiestijl kan bijdragen aan polarisatie: "Overdrijving is een erkend wapen geworden in de strijd tussen groepen" (ibid.). Dehumaniserende termen en metaforen die daarbij gebruikt worden, benadrukken volgens Schuyt de ondergeschiktheid en de afkeuring van de andere groep. Zo gebruikt Hirsi Ali de metafoor 'maagdenvliesrestauratie' als zij het over maagdenvliesherstel heeft en 'georganiseerde vrouwenvijanden' waar het over moslimorganisaties gaat (Van Tilborgh 2006: 54). Algemeen bekend is dat Theo van Gogh naar moslims verwees

met de term ‘geitenneukers’. Het is niet moeilijk voor te stellen dat het gebruik van deze termen moslims in een negatief daglicht stelt en de gepercipieerde tegenstelling tussen moslims en autochtonen versterkt. Hoewel het individu vanaf de jaren negentig in de politiek centraal heeft gestaan bij de overheid en men afstapte van een groepsbenadering, worden allochtonen dan ook nog steeds gestereotypeerd en op hun groepskenmerken aangesproken. Harchaoui (2004: 218), directeur van het Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling: “De ontwikkeling van allochtone jongeren tot individuele burgers wordt gedeeltelijk ook belemmerd door de welhaast tirannieke werking van een aanhoudende collectivisering van hun persoon en gedrag”. Harchaoui vreest dat de stigmatisering van etnische of religieuze groepen zal leiden tot onzekerheid, isolatie of verzet van allochtonen, waardoor groepstegenstellingen blijven bestaan. Allochtonen en autochtonen worden in het huidige dominante discours in toenemende mate beschouwd worden als twee afzonderlijke, moeilijk verenigbare groepen (Prins 2004; Pels 2005; Van Meeteren 2005; Duyvendak 2006).

Ook het doorbreken van taboes, wat in het huidige dominante discours als noodzakelijk en dapper wordt gezien, is een stijlmiddel (o.a. Spijkerboer 2007). Politici en opiniemakers schetsen telkens opnieuw een negatief beeld van hoe in het verleden omgegaan is met de integratieproblematiek en van de gevolgen van deze aanpak voor de toekomst. Door te benadrukken dat zij nu wel het ‘lef’ hebben om, in tegenstelling tot de ‘oude’ politieke elite, de waarheid te zeggen die zo lang aan het volk onthouden is, en door zichzelf te presenteren als dappere strijders voor gewone mensen, legitimeren zij veranderingen die zij willen doorvoeren (Van Meeteren 2005). Bolkestein deed dit in 1991, Scheffer in 2000 en Fortuyn, Verdonk en Wilders in de jaren daarna (Spijkerboer 2007). Bij het doorbreken van taboes wordt meestal in korte en krachtige – polemische – termen gesproken en vaak ook met een sarcastische ondertoon (Tinnevelt en Abts 2005). Hiermee spelen politici en ook opiniemakers in op gevoelens van frustratie en onvrede over de samenleving en de politiek (Taggart 2004). Tegenwoordig willen veel politici vooral duidelijk en daadkrachtig zijn. Pels (2005) wijst in dat licht op de manier waarop in de politiek steeds vaker aangedrongen wordt op een keuze tussen òf een Nederlandse samenleving, òf een gemengde samenleving met normen en waarden die haaks zouden staan op de Nederlandse (zie ook Driouichi 2007). Zo stelde voormalig VVD-minister Verdonk in het dubbele nationaliteitendebat in 2003 dat integratie betekent het kiezen voor de Nederlandse samenleving en het CDA dat nieuwkomers moesten kiezen voor Nederland omdat het Nederlanderschap een bijzondere, exclusieve waarde had (De Hart 2005a: 27).

Pim Fortuyn stond, evenals voormalig minister Verdonk, bekend om zijn uitspraak dat hij 'zegt wat hij denkt en doet wat hij zegt'. Hij maakte veel gebruik van korte slogans om zijn opvattingen en zijn actieprogramma kenbaar te maken bij het publiek (Van der Zwan 2003). Fortuyn was volgens Pels van grote invloed op de stijl van het nieuwe discours en op de tweedeling tussen (niet-westerse) allochtonen en autochtonen: hij heeft "de logica van de vijandschap en de oorlog, die uitnodigt tot essentialisme en een simpele polarisatie van wij tegen zij, [...] toegelaten in het hart van de democratische politiek" (Pels 2005: 14-15). Dit is echter wel een erg grove beschuldiging. Niet alleen in Nederland, maar overal ter wereld was men geschokt door de hevige gebeurtenissen van 9/11 en werd in eerste instantie niet erg genuanceerd gereageerd, wat overigens begrijpelijk is gezien de onzekerheid die deze gebeurtenissen bij velen veroorzaakten. Niet alleen Fortuyn reageerde hierop in emotionele bewoordingen. Uit een onderzoek naar de berichtgeving in *de Volkskrant* van de gebeurtenissen rondom 9/11 blijkt dat "Wie als neutrale buitenstaander door de kranten van de eerste dagen na 11 september 2001 bladert, valt op hoe de krant zich liet meeslepen door de oorlogstaal van president Bush" (Ornstein 2006: 153). In de politiek hebben met name de liberalen zich door de Fortuynistische retoriek laten beïnvloeden (Pels 2005; Van Meeteren 2005). Pels stelt dat sinds de moord op Theo van Gogh de taal in het politieke debat nog veel harder is geworden. Als voorbeeld noemt hij Zalm, die vlak na deze gebeurtenis het terrorisme de oorlog verklaarde en Wilders die de islam omschreef als het grootste gevaar van onze tijd en stelde dat we weer moeten laten zien wie er de baas is in Nederland (Pels 2005). Wilders ging nog een stap verder toen hij in een interview met HP/De Tijd zei hoofddoekjes rauw te lusten (Van Deijl 2004).

Eerder werd al duidelijk dat de focus op sociaaleconomische achterstanden van allochtonen verschoven is naar de focus op culturele en religieuze factoren die voor integratie als belemmeringen worden gezien. Oorzaakgevolg relaties die gelegd worden door politici kloppen echter vaak niet of zijn niet aantoonbaar, zoals het vermeende causale verband tussen de Marokkaanse cultuur en criminaliteit of tussen moslims en radicalisering, terwijl zij wel als feiten gepresenteerd worden (Essed en Nimako 2006; zie ook Van Tilborgh 2006: 55). Regelmatig ook verwijzen politici selectief naar andere landen of tijdsperioden, waardoor de problemen met allochtonen in het huidige Nederland sterker aangezet worden (Van Meeteren 2005; zie ook Schuyt 2006: 35). De toon van het debat wordt door dit gebrek aan of selectieve gebruik van (wetenschappelijke) kennis ongenuanceerde – harder – en van problemen benoemen kan men hierdoor vervallen in generaliserende beschuldigingen maken of in de woorden van Schuyt 'gegeneraliseerd wantrouwen'. Harchaoui (2005) over het nieuwe discours: "Terwijl de sociale werkelijkheid complex en meerduidig is, wijten politici en burgers het sociale en economische ongemak in

de grote steden te vaak aan één factor: te veel buitenlanders of de onaangepastheid van de islam aan een moderne westerse samenleving als de onze".
Veel politici ageren tegen het vroegere discours. Dat is een inhoudelijk punt, maar het is ook een stijlfactor. Ageren tegen iets is een negatieve manier van spreken. Je zegt voornamelijk wat je niet wil, in plaats van wat je wel wil (Tinnevelt en Abts 2005). Tegenwoordig is het *not done* om de oude normen van tolerantie, overleg en het zoeken naar consensus en van multiculturalisme als ideaal te koesteren. Zo schrijft het kabinet in reactie op het onderzoek van de Commissie Blok over het nieuwe integratie beleid dat hierin afstand genomen wordt van "multiculturalisme als normatief ideaal" (Tweede Kamer 2004: 2). De opkomst van het populisme van met name de LPF, dat overgenomen werd door meerdere partijen, bracht een 'negatiever' discours met zich mee dat gericht was *tegen* de gevestigde en vooral de linkse politiek, *tegen* het multiculturalisme en *tegen* de invloed van niet-westerse culturen en van de islam in Nederland; onderwerpen die nu de kernpunten van de PVV vormen.

De dominante partijen van het huidige discours zijn van mening dat culturele verschillen en de islam de grootste obstakels vormen in het slagen van de integratie van allochtonen in de Nederlandse samenleving. Het herhaaldelijk benadrukken van een negatief beeld van 'de ander' ten opzichte van 'de Nederlander' door te spreken in termen van 'wij' en 'zij' is een stijlmiddel dat veelvuldig in het huidige dominante discours wordt gehanteerd (Van Meeteren 2005; Pels 2005). In eerste instantie lijkt het ook hier te gaan om een inhoudelijk punt, namelijk het overtuigen van mensen dat er significante verschillen tussen bepaalde culturen bestaan. Door echter voortdurend in wij/zij-tegenstellingen te spreken, wordt steeds minder inhoudelijk over de werkelijke verschillen tussen de wij- en de zij- groep gediscussieerd en wordt steeds minder nauwkeurig omschreven wie die groepen 'wij' en 'zij' dan wel vormen; de *frequentie* waarmee over een onderwerp gesproken wordt heeft zo een effect op het discours. De grote frequentie waarmee over cultuur en religie gesproken wordt kan uiteindelijk leiden tot kwalitatieve veranderingen van de inhoud en de toon van het debat (Duyvendak 2006). Als bepaalde problemen voortdurend gerelateerd worden aan bepaalde culturen en religies (de islam), dan is de kans groot dat op een gegeven moment deze culturen en religies alleen nog met problemen worden geassocieerd.

Dat 'wij, Nederlanders' fundamenteel verschillen van 'zij (niet-westerse) allochtonen' en dat 'wij' superieur zijn aan 'zij' wordt zo dus een vanzelfsprekendheid die niet meer bediscussieerd hoeft te worden. Daarmee worden verschillen kunstmatig in stand gehouden en stereotypen gecreëerd. Dit is een oude, veelgebruikte strategie die door de gevestigde groep gebruikt wordt om dominantie en macht over

nieuwkomers te behouden (Elias en Scotson 1985). De gevestigde groep richt zich op de eigen superieure eigenschappen, terwijl zij de zwakke eigenschappen van de nieuwkomers benadrukt. Dit zien we ook terugkomen in het feit dat de Nederlandse of westerse cultuur door vertolkers van het nieuwe discours wordt omschreven als open, tolerant en modern, terwijl niet-westerse culturen vaak worden gezien als intolerant, vrouwonvriendelijk of 'achterlijk'. Harchaoui geeft als voorbeeld dat het dragen van een hoofddoek, vrouwenbesnijdenis en uithuwelijking vaak aangehaald worden als afwijkende culturele normen die de integratie van migranten in de Nederlandse samenleving belemmeren, terwijl deze praktijken betrekkelijk weinig voorkomen. Dit soort trends verscherpt volgens hem het debat en veroorzaakt daardoor politieke en maatschappelijke polarisatie in de samenleving: 'Zij' worden beschouwd als normlozen en 'wij' als degenen met een sterk normbesef (Harchaoui 2004). Deze strategie kan er toe leiden dat de groep nieuwkomers zichzelf als minderwaardig gaat zien. Door de focus op (toegeschreven) eigenschappen wordt de aandacht afgeleid van de werkelijke kwestie, namelijk het machtsverschil tussen beide groepen, aldus Elias en Scotson. Prins (2004: 64): "Wanneer de meerderheid vaststelt in hoeverre minderheden van de door haar gestelde normen en waarden mogen afwijken, heeft dat materiële consequenties voor bijvoorbeeld iemands succes in onderwijs en werk". Blokland en Hondius (2003) waarschuwen dat statische constructies van 'wij' en 'zij' vormen van racisme kunnen voortbrengen.

De toon van het politieke discours van vóór 2000 is positief: het positieve van de multiculturele samenleving wordt benadrukt, onvrede en problemen worden gesignaleerd, maar gerelativeerd met het verrijkende aspect van culturele verschillen. Het politieke discours heeft een formele, wetenschappelijke stijl. Er is oog voor de moeilijkheden die migranten ondervinden bij het zich vestigen in een nieuwe samenleving en er wordt om verdraagzaamheid gevraagd. Racisme en discriminatie worden (soms fel) bestreden. Als problemen met de multiculturele samenleving worden besproken gebeurt dat dan ook in zeer voorzichtige termen. De toon na 2000 is harder en negatiever: er wordt, vaak in korte, krachtige, essentialistische en soms zelfs kwetsende termen gesproken en in termen van dichotomieën, problemen en fouten. Er wordt kortom aan de hand van verschillende soorten stijlmiddelen een negatief beeld geschetst van de multiculturele samenleving en van de aanwezigheid van (groepen) mensen met een niet-westerse achtergrond.

6.2 TOON VAN HET PUBLIEKE DEBAT

Ook in het publieke debat is verharding opgetreden (Prins 2004; Uitermark 2005). Anti-multiculturalistische intellectuelen, waaronder Afshin Ellian, Paul Scheffer, Sylvain Ephimenco en Paul Cliteur, kunnen volgens Uitermark (2005) worden

geschaard onder de aanhangers van deze ‘harde benadering’. Zij zien bepaalde vormen van diversiteit als onwenselijk en eisen aanpassing van immigranten. Door negatieve uitspraken over het oude discours te blijven herhalen, door boude uitspraken te doen en door brede argumenten te hanteren waar veel mensen zich in kunnen vinden hebben deze deelnemers op het publieke forum eraan bijgedragen dat bijna niemand in het publieke debat nu nog geassocieerd wil worden met multiculturalisme als ideaal (Uitermark 2005). Volgens publiciste Fadoua Bouali zijn moslims na 9/11 buitenproportioneel met hun eigen identiteit geconfronteerd, zowel in het publieke als in het politieke debat.

> “...migranten zelf waren zich veelal niet bewust van die [islamitische] achtergrond, maar na 11 september 2001 is dat veranderd. (...) De islam wordt door die terroristische aanvallen beschouwd als een godsdienst die geen vrede en liefde kent, en staat voor agressie en onderdrukking. Zelfs de sociaalmaatschappelijke achterstandsproblemen van de migranten worden geduid als problemen waarvan de islam de oorzaak is” (Bouali 2006: 218).

Ook publicist Nekuee (2003) signaleert deze trend. Bouali (Ibid.) betreurt dat terwijl islamitische allochtonen vroeger, “toen ze nog gewoon allochtoon werden genoemd”, alleen te kampen hadden met een sociaalmaatschappelijke achterstand, terwijl ze nu dagelijks te maken hebben met negatieve berichtgeving in de media over hun geloof en hun moslim-zijn.

Niet alleen opiniemakers, maar ook het algemene publiek laat van zich horen. Historicus De Vree bestudeerde journalistieke artikelen over onvrede in de maatschappij over thema’s als veiligheid, criminaliteit en de multiculturele samenleving. Hij concludeert dat *de Volkskrant* in de jaren vóór 2000 regelmatig artikelen schreef over onvrede onder de bevolking over de multiculturele samenleving, maar dat zij misschien te weinig de politieke urgentie van die problemen heeft beklemtoond (Van Vree 2006). De artikelen zijn niet blijven hangen bij het publiek en daardoor lijkt het alsof er helemaal geen aandacht voor was. Een inventarisatie van de inzendingen voor de U-pagina (van de door de krant ontvangen brieven en e-mails van lezers) in *de Volkskrant* leert dat:

> “Door de aanslagen in New York en de komst van Pim Fortuyn is het afgelopen met het politiek correcte denken en zwijgen over de problemen van de multiculturele samenleving. In plaats daarvan zijn de verhoudingen tussen allochtonen en autochtonen behoorlijk verscherpt. Het klimaat van verdraagzaamheid en tolerantie lijkt plaats te hebben gemaakt voor polarisatie. Lezers maken zich hierover zorgen, maar doen er tegelijkertijd aan mee” (De Vos 2006: 211).

Uit de analyse van de inzendingen van de afgelopen zes jaar blijkt dat lezers erg met de wind meewaaien. Tot aan de opkomst van Pim Fortuyn schrijven zij weinig over allochtonen en wat wel geschreven wordt is genuanceerd. Later wordt de toon van de brieven kritischer over allochtonen en (de afwezigheid van) de aanpak van het integratieprobleem. Allochtonen zelf reageren door de jaren heen ook steeds vaker op mediaberichten door brieven en e-mails naar de krant te sturen. Voornamelijk schrijven zij over hoe zij zich steeds meer buitenstaander voelen in Nederland, dat er minder tolerantie is en dat zij weg willen uit Nederland.

De negatieve houding van deelnemers aan het publieke debat ten aanzien van de oude politiek en hoe zij met de toenemende culturele diversiteit is omgegaan, is niet per se kenmerkend voor dit onderwerp. In een onderzoek naar berichtgeving over de EU, suggereert communicatiewetenschapper De Vreese: “negativity is more inherent to (Dutch) news in general…” (De Vreese 2006: 8). Op het moment dat een thema onderwerp van het publieke debat wordt, zullen mensen die hier negatief tegenover staan eerder publiciteit zoeken dan degenen die er een positieve mening over hebben of het geen *issue* vinden.

7 CONCLUSIE

Het dominante discours over de multiculturele samenleving van voor het jaar 2000, waarin tolerantie ten opzichte van nieuwkomers en multiculturalisme als ideaal golden, is de afgelopen jaren steeds verder op de achtergrond geraakt. Het is daarbij overigens de vraag in hoeverre de Nederlandse politiek en samenleving destijds daadwerkelijk tolerant zijn geweest. Om tolerant te zijn, moet je verschillen onder ogen zien en deze accepteren en verdragen. Doordat het dominante discours in deze periode het slechts in geringe mate en in zeer voorzichtige termen toeliet om over cultuurverschillen en de problemen in de multiculturele samenleving te praten – dit werd al snel gezien als discriminatie – is gedeeltelijk terecht de indruk ontstaan dat er in plaats van tolerantie sprake was van onverschilligheid onder politici en opiniemakers, op zowel het politieke als het publieke forum. De reacties die 'Het multiculturele drama' van Scheffer teweeg bracht, de grote aanhang die Fortuyn binnen korte tijd verwierf, en de daarop volgende snelle veranderingen in het discours over de multiculturele samenleving tonen aan dat er een tijd lang te weinig ruimte is geweest om bepaalde problemen en ervaringen in de cultureel steeds meer divers wordende samenleving bespreekbaar te maken en om te zoeken naar bevredigende manieren om daar mee om te gaan. Het 'nieuwe' discours biedt deze ruimte wel. Problemen mogen, of sterker nog, moeten benoemd worden en daarbij hoeft geen blad voor de mond genomen te worden.

In het discours dat vanaf 2000 steeds duidelijker herkenbaar en dominanter wordt, worden problemen echter te eenzijdig toegeschreven aan cultuur- en religieverschillen. Politici zijn wat betreft het integratiebeleid steeds meer aandacht gaan besteden aan niet-westerse culturen en de islam die het integratieproces zouden belemmeren, waar voorheen de nadruk lag op sociaaleconomische factoren van integratie. Ook in het publieke debat worden de islam en de invloed van de in toenemende mate aanwezige en zichtbare niet-westerlingen steeds vaker geproblematiseerd. Verschillen tussen autochtonen en niet-westerse allochtonen worden daarbij echter zo sterk benadrukt, dat vaak aan overeenkomsten tussen (groepen) mensen voorbij gegaan wordt. Er wordt bovendien te weinig nagedacht over manieren waarop met verschillen kan worden omgegaan. De geijkte weg lijkt in het nieuwe dominante discours om te eisen van migranten dat zij de verschillen kleiner maken door zich aan te passen aan 'het Nederlandse'. Daarmee lijkt dit discours (in zijn sterkste variant) sterk op een pleidooi voor assimilatie.

In de publieke en politieke discussie over de multiculturele samenleving is het begrip nationale identiteit de afgelopen jaren steeds sterker centraal komen te staan. Daarbij wordt het concept door menigeen voorgesteld als een set van vaststaande kenmerken waar een 'echte' Nederlandse burger zich mee zou moeten identificeren. Ook van mensen die niet in Nederland geboren zijn, of die ouders hebben die niet in Nederland geboren zijn, wordt aanpassing en (exclusieve) loyaliteit aan Nederland verwacht. Tegelijkertijd worden diverse (etnische) groepen vaak beschouwd als homogeen en vaststaand, terwijl ook binnen deze groepen vaak grote verschillen te vinden zijn.

De debatten en het dominante discours over nationale identiteit zijn van invloed op hoe groepen of individuen gezien worden, maar kunnen tevens bepalen hoe zij zichzelf zien. Discussies beschrijven niet alleen wat er in de sociale werkelijkheid gebeurt; zij werken ook actief mee aan de creatie van de sociale werkelijkheid (Suurmond 1998; Hajer en Versteeg 2005). Als met grote regelmaat gezegd en geschreven wordt dat mensen met bepaalde (uiterlijke) kenmerken bij een specifieke groep horen, dan wordt op die manier een sociale categorie gevormd. Deze beeldvorming maakt het voor mensen die in de categorie 'allochtoon' of 'moslim' geplaatst worden lastig om zich aan te passen aan 'het Nederlandse'; zij worden immers nooit gezien als *echte* Nederlander. Harchaoui (2004: 233) zegt hierover: "Moslims en Marokkanen ervaren het publiek debat daarom als een vloek die rust op hun bestaan als bijvoorbeeld moslims".

De geringe aanwezigheid in het debat van allochtonen zelf is te verklaren vanuit de angst die veel allochtonen ervaren dat zij zich tegen hun eigen culturele achtergrond uitspreken, vanuit hun gebrek aan vaardigheden om op een bepaald abstractieniveau aan het debat deel te nemen, of vanuit de indruk die zij krijgen dat zij niet serieus genomen worden (Harchaoui 2004). In een tijd waarin vrijwel alle deelnemers aan het debat problemen signaleren met de multiculturele samenleving en deze veelvuldig toeschrijven aan cultuurverschillen, waarin de algemene opinie luidt dat de integratie van migranten in ieder geval deels mislukt is en slechts weinigen culturele diversiteit nog toejuichen als intrinsiek waardevol, wordt de succesvolle allochtoon al gauw als een uitzondering gezien en positieve opvattingen over de multiculturele samenleving als naïef.

De toon van het huidige dominante publieke en politieke discours is meer ongenuanceerd en negatiever in vergelijking tot het discours van vóór 2000. Politici en opiniemakers benoemen vaker wat er fout zit dan wat er goed zit. Taboedoorbreking en problemen benoemen worden als dapper gezien, waardoor niet altijd goed naar achterliggende oorzaken wordt gekeken en men soms blijft hangen in het

maken van beschuldigingen. Gevoelens en het uiten van gevoelens worden in het dominante discours echter als intrinsiek waardevol gezien en legitimeren het spreken over anderen in harde, soms kwetsende bewoordingen.

Door te spreken in 'wij/zij-tegenstellingen' en deze tegenstellingen telkens te herhalen wordt er minder op de inhoud van de verschillen ingegaan, maar worden verschillen *an sich* als problematisch gezien. Verschillen kunnen door de wij/zij-retoriek bovendien kunstmatig in stand gehouden worden. Uit veel empirische onderzoeken blijkt dat Marokkaanse en/of islamitische jongeren zich niet herkennen in het beeld dat de Nederlandse media van hen schetsen (Geense en Pels 2002; Benschop 2006). Voor degenen die steeds te horen krijgen dat zij er niet echt bijhoren, kan dat negatieve gevolgen hebben voor hun gedrag. Als mensen (vooral jongeren) voortdurend (bewust of onbewust) afgeschilderd worden als 'anders' of zelfs als bedreiging voor 'het Nederlandse', voelen zij zich aangevallen in wie zij zijn (Harchaoui 2004). Er ontstaat dan een risico dat zij zich terugtrekken in eigen kring, of nog erger, radicaliseren. De sociale cohesie kan dan ook in gevaar komen als alleen of vooral de sociaalculturele achtergrond (religie en etniciteit) als groepskenmerk naar voren gebracht wordt en het sociaaleconomische aspect verwaarloosd wordt.

Zorgen van critici van de huidige manier van spreken over de multiculturele samenleving en nationale identiteit zijn in veel opzichten terecht, al heeft het nieuwe discours zoals ik hierboven al aangaf ook positieve gevolgen gehad. Helemaal onlogisch is het ook niet dat de dominante groep de normen en waarden wil bepalen en kritiek uit als mensen zich hier niet aan conformeren. Problemen ontstaan echter als politieke gezagsdragers en prominente opiniemakers zich eenzijdig richten op de meerderheid, waardoor minderheden geen stem meer hebben in het debat. Minderheden worden dan niet meer vertegenwoordigd in politieke en publieke discussies en raken gemarginaliseerd.

Dat niet iedereen positief is over het huidige dominante discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit bleek hierboven. Socioloog en publicist Pels (2005) ziet een alternatief in de vorm van Nederland als een platform waar existentiële vragen continu onderwerp van gesprek zijn. Hij pleit voor een onzeker, dynamisch identiteitsconcept en de opvatting dat Nederland 'voortdurend onder constructie' is, in plaats van een vaststaande categorie. Hij vindt deze onzekerheid zelfs iets om trots op te zijn. Een zwakke identiteit is volgens hem makkelijker voor migranten om in te integreren, omdat zij niet aan één vaststaand idee van Nederland hoeven te conformeren. Bovendien kan Nederland met een zwakke en dynamische nationale identiteit beter integreren in internationale verbanden. Pels

waarschuwt dat de mensen met politieke, culturele of economische macht Nederland haast ongemerkt naar eigen voorkeur definiëren, doordat zij doen alsof het beeld dat zij van Nederland hebben het juiste is. Als een zichzelf waarmakende voorspelling wordt Nederland op die manier wat de machthebbers zeggen dat zij is. Van Doorn (2005) is een gelijksoortige mening toegedaan; door de nadruk te leggen op nationale identiteit in de omgang met culturele diversiteit, lijkt het volgens hem of Nederland ‘af’ is en niet meer verandert “zodat nieuwkomers niet anders kunnen doen dan zich aanpassen. Al komen ze met honderdduizenden, ‘wij’ zullen niet veranderen”. Duyvendak en Veldboer (2001) schetsten drie mogelijke scenario’s voor de toekomst van de Nederlandse samenleving. Het eerste scenario is dat van de ‘monoculturele samenleving’, waarin minderheidsgroepen zich aanpassen aan de meerderheid. Culturele assimilatie is in deze situatie het resultaat van het snel inburgeren van nieuwkomers. Mensen die moeite hebben met integreren, vormen dan een marginale groep, wat volgens de dominante groep hun eigen schuld is. Gevolg van deze uitsluiting is dat de gemarginaliseerde groepen zich sterker af gaan zetten tegen de meerderheid en er bestaat een risico dat zij radicaliseren. In het tweede scenario bestaat de samenleving uit duidelijk van elkaar te onderscheiden groepen “gebaseerd op diversiteit, respect en zelfs viering van culturele verschillen” (Duyvendak en Veldboer 2001: 197). Nadeel hiervan is dat mensen die zich los willen maken van de groep waar ze bijhoren nauwelijks de mogelijkheid hiertoe hebben en dat bepaalde problemen niet worden opgelost door een te groot respect voor verschil (bijvoorbeeld armoede). In het derde scenario zijn verschillen en overeenkomsten voortdurend onderwerp van discussie en wordt in discussies besloten waar diversiteit wordt toegestaan en waar aanpassing nodig is. Zo krijgen mensen de keuze welke deelidentiteiten zij aannemen en hoe zij hun identiteit samenstellen. Deze laatste toekomstschets komt sterk overeen met het ideaalbeeld dat Pels heeft van de omgang met de vraag ‘wat Nederland is’. Het is een zenuwslopend proces om voortdurend gesprekken te voeren over verschillen, overeenkomsten, identiteit en een diverse samenleving en dat erkennen de sociologen, maar toch verkiezen Duyvendak en Veldboer dit scenario boven een gesegregeerde of een homogene samenleving zoals in het eerste en tweede scenario. Het huidige discours sluit eerder aan bij deze eerste twee scenario’s. De vraag is echter of in de in cultureel opzicht steeds diverser wordende Nederlandse samenleving het huidige discours de behoefte van mensen aan ruimte voor en acceptatie van hun meervoudige identiteiten nog kan remmen.

De laatste jaren zien we echter weer een ‘verzachting’ van het nieuwe en vrij ‘harde’ discours van de eerste jaren na de eeuwwisseling; met name bij politici zien we twijfel ontstaan over wat de juiste aanpak en wijze van spreken over de multiculturele samenleving en de integratieproblematiek is. De populistische golf waarin

bijna alle partijen in de jaren na de eeuwwisseling meegetrokken werden en waarin (vooral culturele) integratie hét issue was, lijkt te zijn afgezwakt. Dat is te zien aan de ambivalentie die spreekt uit de verkiezingsprogramma's van een aantal partijen van 2006, waarin zij aan de ene kant vasthouden aan strenge eisen voor migranten en aan de andere kant beseffen dat niet-westerse culturen en de islam blijvende factoren in de samenleving zijn om rekening mee te houden en dat daar ook op een positieve manier tegenaan kan worden gekeken. Het is ook te zien aan de mildere toon van de troonredes van de afgelopen jaren en aan de aandacht in media en politiek voor discriminatie van allochtonen. Deze ambivalentie – die soms gepaard kan gaan met onzekerheid, conflict en strijd op het publieke en politieke forum – en de ontstane ruimte voor nieuwe geluiden zouden een positieve bijdrage kunnen leveren aan het creëren van een meer evenwichtige manier van spreken over de multiculturele samenleving. Door op een zakelijke manier met alle betrokken partijen over de onzekerheden en conflicten te spreken en oplossingen te zoeken voor de problemen waar de multiculturele samenleving mee geconfronteerd wordt, kunnen voor zowel de onverschilligheid van het oude discours als voor de te strenge en eenzijdige eisen aan het adres van nieuwkomers van het nieuwe discours wellicht alternatieven gevonden worden.

8 EPILOOG

Deze studie werd in november 2006 afgerond. Sinds de landelijke verkiezingen in 2006 is er echter het een en ander veranderd in de nationale politiek, ook wat betreft de houding tegenover de multiculturele samenleving. Er vond een verschuiving van een centrumrechts kabinet naar een centrumlinks kabinet plaats.
Het regeerakkoord van Balkenende IV heeft een mildere toon over integratie en de multiculturele samenleving dan we van de kabinetten Balkenende I tot en met III gewend waren. De portefeuille Integratie, die voorheen onder verantwoordelijkheid van het ministerie van Justitie viel, is bij het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) ondergebracht. Het kabinet erkent de moeilijkheden die velen ervaren, autochtoon en allochtoon, met de veranderende bevolkingssamenstelling en andere ontwikkelingen die de verbindingen tussen burgers minder vanzelfsprekend maken, om zich in Nederland (nog) thuis te voelen. Zij beseft dat naar nieuwe verbanden gezocht moeten worden die passend zijn in deze tijd. Daarvoor gaat zij uitvoerig in gesprek met burgers. Het kabinet streeft hoofdzakelijk naar het wegwerken van taalachterstanden van allochtonen, het aanpakken van discriminatie en uitsluiting, arbeidsparticipatie en maatschappelijke participatie. Daarmee lijkt sociaaleconomische integratie weer voorop te staan.

Toch zijn er ook nu nog tekenen dat de multiculturele samenleving en nationale identiteit gevoelige onderwerpen zijn. In februari 2007, toen de formatie van het kabinet rond was, opende de PVV een discussie over dubbele nationaliteit en laaide het vuur van de eerdere discussies rondom integratie en de multiculturele samenleving weer op. Enkele politici en opiniemakers vreesden dat het hebben van een dubbele nationaliteit tot belangenconflicten leidt bij politici en ambtsdragers. De overgrote meerderheid (alle partijen behalve de PVV) vonden het echter te ver gaan om de loyaliteit van de staatssecretarissen Aboutaleb en Albayrak, wiens benoemingen de aanleiding vormden voor de discussie, in twijfel te trekken. Veel politici en opiniemakers zagen de poging om een motie van wantrouwen in te dienen van PVV-lid Fritsma als een onnodige verdachtmaking van de staatssecretarissen. Ook in deze discussie waren cultuur en religie bronnen van onrust. Wilders in een interview met *de Volkskrant* (Du Pré 2007): “Ik vind het inderdaad niet prettig dat er straks twee moslims in het kabinet zitten. Dat heb ik liever niet” en “je kunt niet trouw zijn aan twee landen. Iedereen moet 100 procent Nederlander zijn”.
Toch blijkt uit de berichtgeving in de landelijke dagbladen dat ook de erkenning dat in deze tijd van globalisering, immigratie en europeanisering het een gegeven is dat mensen loyaliteiten met meerdere landen kunnen voelen groeit in de politiek en bij

het publiek. Daarbij wordt regelmatig gewaarschuwd voor een averechts effect van het dwingen van mensen om eenzijdig te kiezen voor Nederland.

LITERATUUR

Becker, J. (2005) 'Het burgerschap in de troonredes, 1945-2005', blz. 59-68 in P. Dekker en J. de Hart (red.) *De goede burger. Tien beschouwingen over een morele categori*, Den Haag: SCP.

Benschop, A. (2006) 'Virtuele Jihad en de cultuur van de grote bekken', blz. 140-179 in S. Harchioui (red.) *Hedendaags radicalisme. Verklaringen & aanpak*, Amsterdam: Het Spinhuis.

Blokland, T. en D. Hondius (2003) 'Integratie en racisme. Een Verkenning', *Beleid en Maatschappij* 30 (2): 77-79.

Bolkestein, F. (2006) 'Het debat vordert, al zijn de problemen niet opgelost', *De Volkskrant* 31.08.2006.

Bouali, F. (2006) 'Burgers van Nederland. Waarom de islam de emancipatie van moslims niet belemmert', blz. 214-221 in M. ten Hooven en T. de Wit (red) *Ongewenste goden. De publieke rol van religie in Nederland*, Amsterdam: Sun.

Bruquetas-Callejo, M., B. Garcés-Mascareñas, R. Penninx en P. Scholten (2006) *Policymaking related to immigration and integration. The Dutch Case. Country Report on the Netherlands*, Amsterdam: IMISCOE – Cluster 9.

Canovan, M. (2002) 'Taking Politics to the People. Populism and the Identity of Democracy', blz. 25-44 in Y. Mény en Y. Surel (eds.) *Democracies and the Populist Challenge*, Hampshire: Palgrave.

Cliteur, P. (2004) 'De onuitstaanbare leegte van links', *Trouw* 17.01.2004.

Couwenberg, S.W. (2004) *Opstand der burgers. De Fortuyn-revolte en het demasque van de oude politiek*, Civis Mundi jaarboek, Budel: Damon.

Couwenberg, S.W. (2006) *Nederlandse en Vlaamse identiteit. Betekenis, onderlinge relatie en perspectief.* Civis Mundi jaarboek, Budel: Damon.

Deijl, F. van (2004) 'Ik lust ze rauw', *HP/de Tijd* 06.02.2004.

Doorn, J.A.A. van (2005) 'Het nieuwe rechtse maakbaarheidsgeloof heeft te veel pretenties', *NRC Handelsblad* 10.12.2005.

Driouichi, F. (2007) *De casus Inburgering en Nationaliteitswetgeving: iconen van nationale identiteit*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Duyvendak, J.W. en L.Veldboer (2001) *Meeting point Nederland. Over samenlevingsopbouw, multiculturaliteit en sociale cohesie*, Amsterdam: Boom.

Duyvendak, J.W. (2006) *De Staat en de straat. Beleid, wetenschap en de multiculturele samenleving*, Amsterdam: Boom.

Elias, N. en J.L. Scotson (1985) *De gevestigden en de buitenstaanders. Een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten*, Den Haag: Ruward.

Entzinger, H. en R. Moolenaar (2000) *Integratie: hoe staan we er voor?*, Utrecht: Nederlands Centrum voor Buitenlanders.

Entzinger, H. (2003) 'The rise and fall of multiculturalism', blz. 59-86 in C. Joppke en E. Morawska (eds.) *Toward assimilation and citizenship: immigrants in liberal nation-states*, Hampshire: Palgrave MacMillan.

Essed, P en K. Nimako (2006) 'Designs and (Co)incidents. Cultures of scholarship and public policy on immigrants/minorities in the Netherlands', *International Journal of Comparative Sociology* 47 (3-4): 281-312.

Fennema, M. (2003) *Over de kwaliteit van politieke elites. 'En politique, la communauté des haines fait presque toujous le fond des amitiés.' Alexis de Tocqueville*, inaugurele rede, Amsterdam: Vossiuspers Universiteit van Amsterdam.

Fennema, F. (2005) 'Populist parties of the right', blz. 1-24 in J. Rydgren (ed.) *Movements of Exclusion: Radical right-wing populism*, Hauppauge (NY): Nova Science publishers.

Fennema, M. and J. Tillie (2001) 'Civic community, political participation and political trust of ethnic groups', *Connections* 24 (1): 26-41.

Fortuyn, P. (2001) *De islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament. Het woord als wapen. Met een kritische reactie van imam Abdullah R.F. Haselhoef*, Uithoorn: Karakter Uitgevers.

Garcés-mascareñas B. (2005) *Political, socio-economic and cultural integration. Immigration policy and practice from an international comparative perspective*, Amsterdam/Ottawa: IMES/Metropolis.

Geense, P. en T. Pels (2002) 'Allochtone jongeren op internet', *Migrantenstudies* 18 (1): 2-18.

Hajer, M. en W. Versteeg (2005) 'A decade of Discourse analysis of environmental politics: achievements challenges, perspectives', *Journal of environmental policy and planning* 7 (3): 175-184.

Harchaoui, S. (2004) 'Normoverschrijding en allochtone jongeren', blz. 217-250 in P.T. de Beer en C.J.M. Schuyt (red.) *Bijdragen aan waarden en normen*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Harchaoui, S. (2005) 'Met zijn allen naar een Nieuw Land (NL)', *NRC Handelsblad* 24.02.2005.

Hart, B. de (2005) 'Het probleem van dubbele nationaliteit. Politieke en mediadebatten na de moord op Theo van Gogh', *Migrantenstudies* 21 (4): 224-238.

Hart, J. de (2005a) *Voorbeelden en nabeelden. Historische vergelijkingen naar aanleiding van de dood van Fortuyn en Hazes*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Heinsbroek, H. (2005) 'Grondwet duwt Nederland in rol van dwergmonarchie', *De Volkskrant* 01.06.2005.

Hooven, M. ten en T. de Wit (2006) 'Woord vooraf', blz. 7-10 in M. ten Hooven en

T. de Wit (red.) *Ongewenste goden. De publieke rol van religie in Nederland*, Amsterdam: Sun.

Jansen van Galen, J. (2006) 'Die rare relnicht wist wel waarover hij het had. Zonder de Volkskrant was Fortuyn niet tot zo'n grote hoogte gestegen', blz. 15-40 in *Tussen de regels. Vijf jaar verslaggeving in de Volkskrant*, Amsterdam: Meulenhoff.

Jensma, F. (2005) 'Maxime Verhagen: 'We zijn cultureel weeskind geworden', *NRC Handelsblad* 19.02.2005.

Kennedy, J.C. (2006) 'Geen allahu akbar, wel anders eten – Nederland worstelt met diversiteit en gelijkwaardigheid', *NRC Handelsblad* 24.04.2006.

Krebbers, E. (2002) 'De kruistocht van Jaffe Vink', *De fabel van de illegaal* 52/53, zomer 2002 http://www.gebladerte.nl/10832f52.htm/27.07.2006.

Leezenberg, M. (2006) 'De minaret zal nooit een zuil worden. Moslims en secularisme in Nederland en Frankrijk', blz. 191-213 in M. ten Hooven en T. de Wit (red) *Ongewenste goden. De publieke rol van religie in Nederland*, Amsterdam: Sun.

Maussen, M. (2006) *Ruimte voor de Islam. Stedelijk beleid, voorzieningen, organisaties*, Amsterdam: Het Spinhuis.

Meeteren, M. van (2005) *Discoursen van integratie. De omslag in het politieke debat over integratie in Nederland*, ongepubliceerde scriptie, Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.

Mény, Y. en Y. Surel (2002) *Democracies and the populist challenge*, Hampshire: Palgrave.

Moerland, R. en F. Vermeulen (2004) 'We blijven een christelijke natie', *NRC Handelsblad* 11.09.2004.

Nekue, S. (2003) 'Hirsi Ali moet weg uit de Kamer', *De Volkskrant* 11.03.2003.

Ornstein, L. (2006) 'De klap van 11 september. Moslimterrorisme dwingt tot lastige keuzes', blz. 145-165 in *Tussen de regels. Vijf jaar verslaggeving in de Volkskrant*, Amsterdam: Meulenhoff.

Ossewaarde, R. (2006) *Eigen verantwoordelijkheid: bevrijding of beheersing?,* Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Pellikaan, H. en T. van der Meer (2003) *Loslaten van het links-rechts denken als de enige politieke dimensie*, http://www.nos.nl/archief/nederlandkiest/2003/paginas/achtergrond/Pellikaan_lang.html.

Pels, D. (2003) *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy*, Amsterdam: Anthos.

Pels, D. (2005) *Een zwak voor Nederland. Ideeën voor een nieuwe politiek*, Amsterdam: Anthos.

Pré, R. du (2007) 'Je moet kiezen voor het land', *De Volkskrant* 17.02.2007.

Prins, B. (2000) *Voorbij de onschuld. Het debat over de multiculturele samenle-*

ving, Amsterdam: Van Gennep.

Prins, B. (2004) *Voorbij de onschuld. Het debat over de multiculturele samenleving*, Amsterdam: Van Gennep. Herziene versie.

Rijkschroeff, R., J.W. Duyvendak en T. Pels (2003) *Bronnenonderzoek integratiebeleid*, Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Rijkschroeff, R. en J.W. Duyvendak (2004) 'De omstreden betekenis van zelforganisaties', *Sociologische Gids* 51 (1): 18-35.

Scheepers, P., M. Coenders en M. Lubbers (2003) 'Historisch overzicht van etnocentrische reacties in Nederland aan het eind van de twintigste eeuw', *Beleid en Maatschappij* 30 (2): 80-89.

Scheffer, P. (2000) 'Het multiculturele drama', *NRC Handelsblad* 29.01.2000.

Scheffer, P. (2000) 'Het multiculturele drama: een repliek'. Dossier multiculturele samenleving, *NRC Handelsblad* 25.03.2000.

Schoo, H.J. (2005) 'Nationaal Nederland', *De Volkskrant* 28.05.2005.

Snel, E. (2003) *De vermeende kloof tussen culturen*, oratie: Universiteit van Twente.

Spijkerboer, T. (2007) *Zeker weten. Inburgering en de fundamenten van het Nederlandse politieke bestel*, Den Haag: Sdu Uitgevers.

Spruyt, B.J. (2006) 'Marianne en Mohammed met de fasces. De noodzaak van een aangescherpte handhaving van onze sobere ordening', blz. 267-275 in M. ten Hooven en T. de Wit (red) *Ongewenste goden. De publieke rol van religie in Nederland*, Amsterdam: Sun.

Spruyt, B.J. (2006a) *De verdediging van het Westen. Leo Strauss, Amerikaans neoconservatisme en de kansen in Nederland*, Rooseveltlezing/ De Abdij, Middelburg, 12 april.

Taggart. P. (2002) 'Populism and the Pathology of Representative Politics', in Y. Mény and Y. Surel (eds.) *Democracies and the Populist Challenge,* Hampshire: Palgrave.

Taggart, P. (2004) 'Populism and representative politics in contemporary Europe' *Journal of political ideologies* 9 (3): 269-286.

Taguiff, P.A. (1995) 'Political science confronts populism: from a conceptual mirage to a real problem', *Telos: a quarterly journal of radical thought* 103: 9-43.

Tilborgh, Y. van (2006) *Wij zijn Nederland. Moslima's over Ayaan Hirsi Ali*, Amsterdam: Van Gennep.

Tinnevelt, R. en K. Abts (2005) 'De stem van het volk als maat van de politiek? Populisme en de multiculturele samenleving', blz. 139-154 in B. Van Leeuwen en R. Tinneveld (red.) *De multiculturele samenleving in conflict. Interculturele spanningen, multiculturalisme en burgerschap*, Leuven/Voorburg: Acco.

Tweede Kamer, 2003-2004, 28 689, nr. 17, *Kabinetsreactie op het rapport 'Bruggen Bouwen' van de tijdelijke commissie onderzoek integratiebeleid (De Com-*

missie Blok).
Uitermark, J. (2005) *Anti-multiculturalism and the governance of ethnic diversity*, paper presented at the ECPR 2005 Annual Conference Budapest 9-11 September 2005.
Uitermark, J. en M. Hajer (2005a) *Performing Authority in the 'multicultural drama – Dutch public administrators in times of moral crisis,* ongepubliceerd paper.
Uitermark, J. en M. Hajer (2006) *Performing Authority in the 'multicultural drama' –Building bridges after the assassination of Theo van Gogh*, paper presented at the ECPR 2005 Annual Conference, Budapest 9-11 September 2005.
Uitermark, J., U. Rossi en H. van Houtum (2005) 'Reinventing multiculturalism: urban citizenship and the negotiation of ethnic diversity in Amsterdam', *International Journal Urban and Regional Research* 29 (3): 622-640.
Vermeulen, M. en F. van Zijl (2006) 'Heldin van het volk', *De Volkskrant* 8.04.006.
Vink, J. (2005) 'De neoconservatieve revolutie', *Trouw* 29.11.2005.
Vos, J. de (2006) 'Nederland is onleefbaar aan het worden. Brievenrubriek houdt de redactie een spiegel voor', blz. 209-232 in *Tussen de regels. Vijf jaar verslaggeving in de Volkskrant*, Amsterdam: Meulenhoff.
Vree, F. van (2006) 'De mythe van de linkse kerk. Kritiek op media wordt niet altijd gesteund door de feiten', blz. 235-259 in *Tussen de regels. Vijf jaar verslaggeving in de Volkskrant*, Amsterdam: Meulenhoff.
Vreese, C.H. (2006) *No news is bad news! The role of the media and news framing in embedding Europe,* perspective paper: WRR webpublicatie.
Wilders, G. (2006) *Klare Wijn,* http://www.geertwilders.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=410&Itemid=119.
Wöltgens, T. (2006) 'De staat als jaloerse god. Op weg naar een staatskerk?', blz. 222-233 in M. ten Hooven en T. de Wit (red) *Ongewenste goden. De publieke rol van religie in Nederland*, Amsterdam: Sun.
Zwan, A. van der (2003) *De uitdaging van het populisme*, Amsterdam: Meulenhoff.

Overheidsstukken

De Troonredes staan in full text op www.overheid.nl
Kabinetsreactie op het rapport 'Bruggen bouwen' van de tijdelijke commissie onderzoek integratiebeleid (De Commissie Blok), http://www.kiemnet.nl/binaries/kiem/bulk/publicatie/2004/6/206860.pdf
Samenvatting Contourennota http://www.minbzk.nl/aspx/get.aspx?xdl=/views/bzk/xdl/page&SitIdt=10&VarIdt=1&ItmIdt=2885, 4 september 2006.
Instellingsbesluit Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon BOA/2005/37330, 1 september 2005, http://www.minocw.nl/documenten/brief2k-2005-doc-38066a.pdf.

Verkiezingsprogramma's

CDA (1998) *Samenleven doe je niet alleen*. Verkiezingsprogramma 1998.
CDA (2002) *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*. Verkiezingsprogramma 1998.
CDA (2006) *Vertrouwen in Nederland. Vertrouwen in elkaar*. Concept Verkiezingsprogram 2006-2011.
CDA (2006a) *Vertrouwen in Nederland. Vertrouwen in elkaar*. Verkiezingsprogram 2006-2011.
CDA (2006) *Kies voor de toekomst. Kies voor elkaar*. Verkiezingspamflet 2006.
ChristenUnie (2002) *Durf te kiezen voor normen*. Verkiezingsprogramma 2002.
ChristenUnie (2003) *Samen leven naar Bijbelse waarden*. Verkiezingsprogramma 2003.
ChristenUnie (2003a) Verkiezingsmanifest.
ChristenUnie (2006) *Duurzaam voor elkaar*. Verkiezingsprogramma 2002.
D'66 (1998) *Bewogen in beweging*. Verkiezingsprogramma 1998.
D'66 (2002) *Toekomst in eigen handen*. Verkiezingsprogramma 2002.
D'66 (2003) *Juist nu!* Verkiezingsprogramma 2003.
D'66 (2003a) *Juist nu!* Verkiezingspamflet 2003.
D'66 (2006) *Het gaat om mensen*. Conceptverkiezingsprogramma 2006.
D'66 (2006a) *Het gaat om mensen*. Verkiezingsprogramma 2006.
GroenLinks (1998) Verkiezingsprogramma 1998.
GroenLinks (2002) *Overvloed en onbehagen*. Verkiezingsprogramma 2002.
GroenLinks (2003) *Protest en Perspectief*. Verkiezingsprogramma 2003.
GroenLinks (2006) *Groei mee*. Concept Verkiezingsprogramma 2006.
GroenLinks (2006a) *Groei mee*. Verkiezingsprogramma 2006.
Lijst Pim Fortuyn (2002) *Zakelijk met een hart*. Verkiezingsprogramma 2002.
Lijst Pim Fortuyn (2003) *Politiek is passie*. Verkiezingsprogramma 2003.
Lijst Pim Fortuyn (2006) *Dit is niet het land wat ik voor mijn kinderen wil achterlaten*. Verkiezingsprogramma 2006.
PvdA (1998) *Een wereld te winnen*. Verkiezingsprogramma 1998.
PvdA (2002) *Samen voor de toekomst*. Verkiezingsprogramma 2002.
PvdA (2003) *PvdA Manifest 2003-2007*. Verkiezingsprogramma 2003.
PvdA (2006) *Samen sterker. Werken aan een beter Nederland*. Ontwerp-programma Kamerverkiezingen 2006.
PvdA (2006a) *Het Nederland van morgen*. Verkiezingsprogramma 2006.
PvV (2006) Verkiezingspamflet 2006.
SP (1998) *Tegengas*. Verkiezingsprogramma 1998.
SP (2002) *Eerste weg links*. Verkiezingsprogramma 2002.
SP (2003) *Eerste weg links*. Verkiezingsprogramma 2003.

SP (2006) *Een beter Nederland, voor hetzelfde geld*. Concept Verkiezingsprogramma 2006.

SP (2006a) *Een beter Nederland, voor hetzelfde geld*. Verkiezingsprogramma 2006.

VVD (1998) *Investeren in uw toekomst*. Verkiezingsprogramma 1998.

VVD (2002) *Ruimte, respect en vooruitgang*. Verkiezingsprogramma 2002.

VVD (2003) *De VVD maakt werk van Nederland*. Verkiezingsprogramma 2003.

VVD (2006) *Voor een samenleving met ambitie*. Concept Verkiezingsprogramma VVD 2006.

VVD (2006a) *Voor een samenleving met ambitie*. Verkiezingsprogramma VVD 2006.

BIJLAGE 1

MULTICULTURELE SAMENLEVING EN NATIONALE IDENTITEIT IN VERKIEZINGS-PROGRAMMA'S 1998-2006

	CDA
1998 Samenleven doe je niet alleen	Culturele minderheden vormen een zeer diverse groep. Een deel is met succes geïntegreerd in de Nederlandse samenleving. Anderen zijn in isolement achtergebleven. De ene groep is georganiseerd op religieuze, de andere op etnische basis. Beleid moet rekening houden met deze veelvormigheid. Zo ontstaat een mozaïek van groeperingen met eigen tradities, instituties en levensstijlen, die actief deelnemen aan de samenleving. Aldus wordt de Nederlandse cultuur verrijkt. In een klimaat van tolerantie, wederzijds respect en bereidheid tot dialoog is gelijk burgerschap wat Nederlanders verbindt. Beheersing van de Nederlandse taal en geschiktheid voor de arbeidsmarkt zijn hierbij verplichte basisvaardigheden. (22) Voor de beleving van de religieuze of levensbeschouwelijke identiteit van minderheden moet binnen de grenzen van de rechtsorde ruimte blijven. (22) Het CDA wil een overheid die de wezenskenmerken van de Nederlandse identiteit beschermt en uitdraagt in internationale verhoudingen. Die identiteit is gestempeld door geloof en levensbeschouwing, vrijheidszin, gelijkberechtiging en verdraagzaamheid ten opzichte van minderheden, openheid voor impulsen van over de grens en een sterke internationale oriëntatie. De uiterlijke kenmerken van deze identiteit, zoals de rechtsstaat en het respect voor de mensenrechten, de democratie, de constitutionele monarchie, ondernemerschap, de sociale markteconomie, de ruimte voor een pluriform particulier initiatief, de Nederlandse en Friese taal, de cultuur, verdienen bijzondere aandacht in het buitenlands beleid. (32)
2002 Betrokken samenleving, betrouwbare overheid	Nederland is geen economisch immigratieland. (11) Toegelaten vreemdelingen moeten een inburgeringexamen afleggen waarbij een resultaatverplichting geldt. Een permanente verblijfsvergunning is hieraan gekoppeld. (11) Het gaat om een wederkerig proces: nieuwkomers dienen allereerst Nederlands te leren spreken en gedegen kennis van en inzicht in de samenleving, waarvan zij deel uitmaken, op te bouwen. Daarbij wordt steviger ingezet op de actieve kennis van de Nederlandse taal. Inburgering van nieuwkomers is niet langer een inspanningsverplichting, maar een resultaatverplichting. Bij gezinsvorming en gezinshereniging kan het proces al in het land van herkomst beginnen. (69)
2003	zie 2002
2006 Vertrouwen in Nederland, vertrouwen in elkaar (concept)	Religieuze gemeenschappen versterken onderlinge bindingen, het saamhorigheidsgevoel en inspireren mensen om een bijdrage te leveren aan de samenleving. Dat geldt ook voor islamitische instellingen, waaronder scholen. (10)

	Ook religie kan en mag nooit en te nimmer een vrijbrief zijn voor gedrag dat tegen de kernwaarden van de samenleving ingaat. Rond die kernwaarden is er wat het CDA betreft geen ruimte voor een multiculturele samenleving. Veelkleurigheid en verschil gedijen alleen wanneer basiswaarden worden gedeeld. (10) De Nederlandse samenleving is een veelkleurig mozaïek van mensen met verschillende sociale en culturele achtergronden, met verschillende godsdiensten en levensovertuigingen. Die verschillen spelen een belangrijke rol in ons leven. We voelen ons verbonden met de familie waar we deel van uitmaken, met de buurt, stad of streek waarin we leven, met de kerk, moskee of synagoge waar we ons geloof beleven, de vereniging waarvan we lid zijn, met de onderneming waarin we werken. Al die verbanden geven ons mede onze identiteit. Samenleven met al die verschillen kan echter alleen als we vertrouwen in elkaar hebben. Het fundament daarvoor ligt in de waarden die we delen. (19) Godsdienst en levensovertuiging zijn een bron van inspiratie om het leven vorm te geven vanuit diepere waarden en bezieling. Daarvoor moet volop ruimte zijn. Naast de joodse, christelijke en humanistische traditie maakt de Islam deel uit van onze samenleving. Levensbeschouwelijke organisaties kunnen mensen houvast bieden om hun plaats in de samenleving te vinden en van daar uit maatschappelijk actief te zijn. Religie kan en mag anderzijds nooit een legitimatie zijn voor gedrag dat tegen de kernwaarden van onze samenleving ingaat. (22)
2006 definitief	Zie conceptversie 2006

	VVD
1998 Investeren in uw toekomst	Migranten hebben binnen de Nederlandse democratie en rechtsorde recht op het beleven van hun eigen cultuur. Dit vindt echter zijn begrenzing waar sprake is van strijdigheid met Nederlandse wetten. De Nederlandse cultuur moet het bindend element van onze samenleving zijn. Migranten moeten zich dan ook zo veel mogelijk van onze cultuur eigen maken. De verplichting tot het leren van de Nederlandse taal, als onderdeel van de inburgeringscontracten, geldt niet alleen voor nieuwkomers, maar ook voor degenen die reeds langer in Nederland verblijven voor zover kennis van het Nederlands onontbeerlijk is voor het verwerven van een positie op de arbeidsmarkt. (23) Beperking van immigratie is nodig omdat bij een sterke stijging van het migratieoverschot het migrantenbeleid minder effectief wordt. (23)
2002 Ruimte voor individuele vrijheid en ontplooiing	Vele migranten slagen er moeiteloos in om in de Nederlandse maatschappij te integreren, anderen hebben daar meer problemen mee. Kennis van de Nederlandse taal is een voorwaarde voor succesvolle participatie. Op de samenleving als geheel, burgers en overheid, rust de verantwoordelijkheid om diegenen die bij hun integratie problemen ontmoeten de kans te bieden hun draai te vinden. Op de betrokkenen rust de verantwoordelijkheid om de geboden kansen te benutten. (18) Het integratiebeleid van de overheid dient uit te gaan van het unieke van ieder individu. Niet de groep waartoe men behoort, maar de persoonlijke omstandigheden dienen uitgangspunt te zijn. (18)

	Afspraken in de omgang tussen mensen onderling lenen zich niet voor politieke interventie. Wetten en regels moeten worden nageleefd. Maar als ze integratieprocessen belemmeren, moet het politiek bespreekbaar zijn om deze wetten en regels aan te passen. Daarenboven zijn er onvervreemdbare vrijheden en rechten die van kenmerkend en van fundamenteel belang zijn voor de Nederlandse samenleving, zoals grond- en vrijheidsrechten, en het gebruik van de Nederlandse taal. (18)
2003 De VVD maakt werk van Nederland	De Nederlandse waarden en normen zoals vastgelegd in de Grondwet zijn het verdedigen waard. We zijn er trots op dat de vrijheid van meningsuiting, het verbod op discriminatie naar ras of seksuele voorkeur, maar ook de gelijkwaardigheid van man en vrouw deel uitmaken van onze beschaving. De integratieproblemen, vooral in de grote steden, geven aan dat er een grens is aan het aantal mensen dat ons land kan opnemen. De immigratie, in het bijzonder van niet-westerse immigranten, moet fors worden verminderd. Dat geldt ook voor immigratie in het kader van gezinsvorming of –hereniging. Om het karakter van de Nederlandse samenleving te handhaven moeten de voorwaarden voor toelating in Nederland streng zijn. Natuurlijk moet ook iedereen die al in Nederland is onze taal beheersen en zich naar de Nederlandse waarden en normen die in de Grondwet staan gedragen. Het onderwijs moet daaraan bijdragen door deze waarden en normen actief uit te dragen. (757)
2006 Samenleving met ambitie (concept)	In ons land wonen meer dan 180 nationaliteiten. Dat geeft kansen en problemen. Om de kansen te vergroten moet elke vorm van ontoelaatbaar onderscheid worden uitgebannen. (1) Als je wilt dat politiek leeft, dan moet je klare taal spreken. (1) Een nieuw kabinet moet afspreken dat alle plannen, eisen en regelingen die mensen aangaan worden getoets op taalgebruik. (1) Wij kiezen voor een welkome samenleving, maar ook voor strenge eisen aan nieuwkomers. (2) Wie zich in Nederland wil vestigen moet kunnen meedoen in onze samenleving. Daarom zijn de eisen aan gezinsmigranten de afgelopen jaren strenger geworden. Ook wie eenmaal in Nederland is moet inburgeren. (4) Daarom vraagt de nieuwe inburgeringswet aan nieuwkomers en oudkomers om Nederlands te leren en zich onze samenlevingsregels eigen te maken. Gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen, van homo's en hetero's, van mensen van iedere afkomst is daarbij de belangrijkste norm. (4)
2006 definitief	Zie conceptversie 2006

	PVDA
1998 Een wereld te winnen	De samenhang in het Nederlandse asielbeleid is onder spanning komen te staan. Voor een succesvol asielbeleid dient de samenhang tussen de verschillende fases van dat beleid (toegang, inburgering, integratie, terugkeer, verwijdering) in de komende periode te worden hersteld. In samenhang met een vergroting van het draagvlak in Nederland en Europa, moet het huidige restrictieve toelatingsbeleid ruimhartiger worden. (68) De overheid dient een actief inburgeringsbeleid te voeren. (69)

2002 Samen voor de toekomst	Nederland is, net als andere westerse landen, een kleurrijke samenleving geworden. Veel nieuwe Nederlanders zijn ingeburgerd en verrijken onze maatschappij met hun werk en hun eigen cultuur. Deze ontwikkelingen stellen ons ook voor problemen. Gebrekkige kennis van de Nederlandse taal en discriminatie blokkeren de inburgering en verminderen zo de sociaaleconomische kansen van de nieuwe Nederlanders. Bepaalde culturele waarden van buitenaf passen moeilijk of helemaal niet bij de Nederlandse. Over en weer bestaat zorg over verlies van de eigen identiteit en over de grenzen van tolerantie. (11)
2003 Voor verantwoordelijkheid, respect en solidariteit	De snelle veranderingen in onze multiculturele samenleving kunnen tot problemen leiden, soms tot hele grote. Die problemen willen wij aanpakken met een krachtdadige en betrouwbare overheid, die samen met de burgers en hun organisaties oplossingen voor die problemen probeert te vinden. Daarbij past ook een streng, maar rechtvaardig toelatingsbeleid voor mensen die uit het buitenland naar Nederland willen komen. Voor politieke vluchtelingen is altijd plaats in Nederland. (2) Mensen uit andere landen die zich blijvend in ons land vestigen moeten integreren. De overheid bevordert het integratieproces, en doet dat zodat de problemen die soms met de komst van mensen uit andere culturen gepaard gaan, niet eenzijdig bij de kansarmen in de oorspronkelijke Nederlandse bevolking komen te liggen. (3)
2006 Samen sterker. Werken aan een beter Nederland. Ontwerp-programma Kamerverkiezingen 2006	De problemen van vandaag die samenhangen met integratie zijn aanzienlijk en urgent. Integratie gaat over meer dan het overbruggen van sociaaleconomische verschillen en taalproblemen: het heeft ook een culturele dimensie. Overigens hoort de Islam gewoon bij onze samenleving. Burgers kunnen met meerdere samenlevingen een binding hebben, zonder dat dit volwaardige deelname aan de Nederlandse samenleving in de weg hoeft te staan. Succesvolle integratie wordt niet bepaald door het hebben van één paspoort. De eis van wederkerigheid houdt niet in dat de verplichtingen aan beide kanten gelijk zijn: van de migrant wordt een hogere inspanning verwacht omdat hij of zij zich in een nieuwe samenleving vestigt. Geen enkele samenleving heeft een onbeperkt absorptievermogen voor nieuwkomers en een oneindige capaciteit om achterstanden te bestrijden en mensen te emanciperen. Daarom bepleit de PvdA selectieve migratie. (15)
2006 (definitief) Het Nederland van morgen	Duidelijkheid is geboden, maar die duidelijkheid is alleen effectief als er een dialoog is tussen en met de verschillende bevolkingsgroepen in Nederland. Het onnodig kwetsen van bepaalde groepen draagt daar niet toe bij, want dat overbrugt niet, maar vergroot juist de maatschappelijke tegenstellingen. Integratie is niet gebaat bij grote woorden en gemakkelijke oplossingen. In een ongedeeld Nederland hebben alle bevolkingsgroepen een volwaardige positie in de samenleving en werken met elkaar aan een gezamenlijke toekomst. (35) Bij de integratie van migranten is een grote inspanning van de migrant en de inzet van alle burgers, instanties en bedrijven vereist. (38) We kunnen ons er niet bij neerleggen dat jongeren met Turkse of Marokkaanse ouders, die hier geboren en getogen zijn, westerse waarden zoals de democratie afwijzen. Integratie gaat over meer dan het overbruggen van sociaal-economische verschillen en taalproblemen: het heeft ook een culturele dimensie.

	Overigens hoort de islam gewoon bij onze samenleving. Burgers kunnen met meerdere samenlevingen een binding hebben, zonder dat dit volwaardige deelname aan de Nederlandse samenleving in de weg hoeft te staan. Succesvolle integratie wordt niet bepaald door het hebben van één paspoort. Het is primair de verantwoordelijkheid van de migrant om zich voor te bereiden op zijn komst naar Nederland, de taal te leren, zich op de samenleving te oriënteren en snel in te burgeren. (38) Een beter Nederland heeft migranten nodig. Maatschappijoriëntatie is een belangrijk onderdeel van inburgering. Daarin worden normen geleerd die belangrijk zijn voor het participeren in het openbare leven in Nederland. Geen enkele samenleving heeft een onbeperkt absorptievermogen voor nieuwkomers en oneindige capaciteit om achterstanden te bestrijden en mensen te emanciperen. Daarom bepleit de PvdA selectieve migratie. (39)

	GroenLinks
1998 Verkiezingsprogramma	Wanneer culturen en gemeenschappen zich afsluiten voor de buitenwereld en er geen uitwisseling van ideeën en opvattingen meer plaatsvindt, kunnen deze verbanden een hindernis worden voor mensen om zich te ontplooien. (10) Voor GroenLinks is cultuur steeds een ontwikkelingsproces en geen statisch gegeven. De essentie van een multiculturele en pluriforme samenleving wordt gevormd door interactie tussen culturen. Daarmee worden strijdige elementen binnen en tussen de culturen blootgelegd, wat leidt tot het telkens opnieuw vaststellen van de regels van het onderlinge verkeer. (12)
2002 Overvloed en onbehagen	Nederland is al sinds de jaren zestig een immigratieland. Nederland is diverser geworden en dat is waardevol. Tegelijkertijd kent de multiculturele samenleving problemen: de integratie van nieuwkomers gaat niet vanzelf, nieuwe mechanismen van uitsluiting en afzondering treden in werking, en armoede raakt in Nederland sterk verkleurd. De weg van vergaande multiculturalisering zal zeker met conflict gepaard gaan. Deze zullen zelfs sterker worden naarmate de mondigheid van groepen nieuwkomers toeneemt en de verschillen manifester worden. Onvermijdelijk leidt dat ertoe dat regels en sociale omgangsvormen moeten opnieuw 'geijkt' en geëxpliciteerd worden. (37) Integratie is een tweezijdig –maar geen symmetrisch- proces. Het vraagt inspanning van zowel allochtonen als autochtonen, waarbij wederzijds sprake is van ruimte voor culturele verschillen, binnen de kaders van de Nederlandse wetten. (38)
2003 Protest en perspectief	Helaas beperkte de bijdrage van het kabinet-Balkenende zich tot de suggestie dat stoppen van immigratie zou leiden tot het oplossen van integratieproblemen. Vooral minister Nawijn blonk uit in het leggen van gemakzuchtige verbanden tussen nieuwkomers en criminaliteit. GroenLinks kiest ervoor om krachtig in onze gemeenschappelijke samenleving te investeren. Dat kan met een aanpak die problemen benoemt maar niet overdrijft. Integratie is niet alleen de weg wijzen, maar elkaar ook actief aanspreken op de eigen verantwoordelijkheid. Mensen moeten ruimte krijgen om in onze samenleving een eigen identiteit vorm te geven. (302)

2006 Groei mee (definitief)	In ons veelkleurige land hebben mensen verschillende leefstijlen. Daar gaan we ontspannen mee om. Iedereen heeft het recht anders te zijn en iedereen beleeft zijn geloof op eigen wijze. In een vrijzinnig land staan grondrechten als de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van godsdienst hoog in het vaandel. Niemand voelt zich opgesloten in opgelegde normen en waarden. (5-6) Niemand hoeft zich geheel aan te passen aan de Nederlandse cultuur, al is het maar omdat die niet bestaat. Het is terecht dat het oude motto 'integratie met heboud van eigen identiteit' aan de kant is gezet. Dat ging teveel uit van starre, onveranderlijke culturen waarin individuen ondergeschikt zijn aan de groep. Ons gaat het om de emancipatie van het individu. (6) Sommigen verheerlijken nu de spruitjeslucht uit de jaren vijftig. Zij denken dat je de Nederlandse samenleving kunt omvormen tot een kleinburgerlijke cultuur met onderdanige mensen. (15) Wij willen een open samenleving die ruimte biedt aan wat afwijkt. Dat vraagt om een open cultuur waarin verschillende leefstijlen, waarden en politieke opvattingen elkaar tegenkomen. (17)

	SP
1998 Tegengas	Politici kunnen geen mensen integreren in de samenleving – en dat is maar goed ook. Wat de politiek wel kan en moet doen, is zorgen voor de beste voorwaarden om het integratieproces een kans van slagen te geven. Maar daaraan mankeert het nog steeds. Hoewel zaken als het verplicht Nederlands leren nu bespreekbaar zijn (en voor nieuwkomers zelfs regel), wordt het besef van de noodzaak van integratie nog steeds volstrekt onvoldoende vertaald in beleid. (25) Een parlementaire enquête naar het gevoerde minderhedenbeleid kan daarbij buitengewoon nuttig zijn. (25) Dat vergroot de mogelijkheden tot vrijwillige spreiding van migranten. (25)
2002	-
2003 Eerste weg links	We kiezen voor samen leven en tegen het opsplitsen van de samenleving langs lijnen van afkomst en etniciteit. Het falende integratiebeleid van de achterliggende jaren moet grondig bestudeerd worden ten einde het toekomstig beleid wel effectief te maken. (5) Wie bij ons zijn of haar nieuwe vaderland vindt, heeft recht op intensieve en op de persoon toegespitste begeleiding bij het leren van de taal en het verantwoord integreren in de samenleving. (49) Allochtonen zijn geen eenheidsworst en dienen ook niet als zodanig aangesproken en behandeld te worden. Om de solidariteit tussen allochtonen en autochtonen niet nog verder aan te tasten, is het noodzakelijk om de stokkende integratie weer op gang te brengen. (15)
2006 Een beter Nederland, voor hetzelfde geld (definitief)	Bijna 20 procent van onze bevolking is 'allochtoon', van wie meer dan de helft 'niet-westers allochtoon'. Hun waardering voor onze samenleving is gemiddeld hoger dan de waardering van 'autochtone' burgers, wier wortels al veel langer hier liggen. Als het gaat om de beoordeling van de persoonlijke situatie, ligt de verhouding echter omgekeerd en zijn 'autochtonen' meer tevreden.

	Dat is te begrijpen, want vooral sociaaleconomisch is de gemiddelde achterstand van allochtone burgers aanzienlijk. Ook culturele en religieuze verschillen maken het lang niet altijd eenvoudig om een plekje in onze samenleving te verwerven. In Nederland moet iedereen gelijkwaardige kansen krijgen. Dat is een voorwaarde om met elkaar te kunnen samenleven. (61) Veel nieuwkomers slagen erin hun plek in de samenleving te verwerven. Een aanzienlijk deel van deze migranten blijft echter hangen in achterstand. De laatste jaren is een etnische onderklasse aan het ontstaan, van mensen met veel problemen en weinig perspectief. Deze migranten zijn oververtegenwoordigd in de werkloosheidsstatistieken en de criminaliteitscijfers, horen vaak tot de armste inwoners van het land en zien ook hun kinderen achterstanden oplopen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. (61-62)

	D'66
1998 Bewogen in beweging	Migranten leveren een belangrijke bijdrage aan de economie en de dienstverlening. Het vervagen van de grenzen en de migratie hebben van Nederland een land met een palet aan culturen gemaakt, maar in het openbare leven is nog te weinig te merken van die culturele kleurklanken. En dat is een gemis. We moeten de meerwaarde van onze cultureel diverse samenleving stimuleren. Dat betekent dat naast ruimte voor eigen cultuuruitingen voor verschillende groepen meer raakvlakken en samenspel moeten ontstaan tussen culturen. Zo kan een interculturele samenleving groeien, waarin de verscheidenheid de eenheid versterkt en tot wederzijdse acceptatie leid. D'66 onderkent dat immigratie gepaard kan gaan met maatschappelijke spanningen. Duidelijke en zorgvuldige toelatingsprocedures en eerlijke voorlichting kunnen hier een positief effect hebben. Hetzelfde geldt voor een geïntensiveerd inburgeringbeleid. Verplichte inburgering, onder andere door Nederlands te leren, vormt een groot deel van de oplossing. (41)
2002 Toekomst in eigen handen	Zelfstandig kunnen deelnemen aan de maatschappij, werk en het leren van de taal blijven uitgangspunten van het integratiebeleid. Tolerantie en diversiteit, maar altijd binnen de ononderhandelbare grenzen die zijn gesteld in de Nederlandse wetgeving. (3) Nieuwe migranten zijn verplicht een inburgeringcursus te volgen zodat ze de taal leren en bekend raken met de maatschappij. (7)
2003 Juist nu!	Integratie is geen eenzijdige plicht, onze samenleving moet daaraan actief meewerken. We zijn wel streng, maar ook rechtvaardig. (182)
2006 Het gaat om mensen (definitief)	Wij willen dat iedereen mee kan doen, dat niemand wordt buitengesloten. Daarom hebben nieuwkomers onze steun. (9) Mensen zijn niet gelijk, mensen zijn wel gelijkwaardig. D'66 houdt van verschillen. Verschillen tussen mensen zorgen voor leven en dynamiek. Mensen groeien van verschillen. Dat levert economische groei, sociale ontwikkeling en culturele diversiteit op. En daar is iedereen bij gebaat. (9)

	Nederland heeft de afgelopen kabinetsperiode een integratiebeleid gevoerd dat gekenmerkt wordt door hardvochtigheid en willekeur. Nog nooit werd zo vaak een bewindspersoon voor individuele beslissingen door de rechter op de vingers getikt. Individuele beslissingen zijn verworden tot spraakmakende zaken (voetballer Kalou, scholiere Pasic). Het heeft vele vluchtelingen en immigranten onnodig hard getroffen en groot persoonlijk leed teweeggebracht. Daarnaast is het internationale aanzien van Nederland geschaad. Een streng beleid kan volgens D'66 ook humaan worden uitgevoerd. Maar als politieke munt wordt geslagen uit ongepaste flinkheid is ons land op de verkeerde weg. (81) In het integratiedebat wordt gehamerd op de Nederlandse gebruiken en tradities, zonder besef dat deze al eeuwenlang beïnvloed worden door ontmoetingen met andere culturen. Het krampachtig vasthouden aan zogenaamde 'gezamenlijke' Nederlandse gebruiken heeft impliciet tot gevolg dat grote groepen van de Nederlandse bevolking worden uitgesloten. D'66 wil af van het 'onder dwang' integreren en inburgeren. Een open samenleving in een globaliserende wereld biedt ruimte voor verschil. (85)

	LPF
1998	-
2002 Zakelijk met een hart	Nederland is geen immigratieland. De jaarlijkse toestroom van tienduizenden nieuwkomers die veelal in de illegaliteit belanden, moet stoppen. (1) Culturele ontwikkelingen die haaks staan op de gewenste integratie en emancipatie, zoals uithuwelijken, eerwraak en vrouwenbesnijdenis, dienen door wettelijke regelingen en voorlichting te worden bestreden… (2) Om de Nederlandse samenleving op orde te krijgen is het absoluut gewenst dat aan immigratie maximaal weerstand wordt geboden. (2) Met name de discriminatie van de vrouw in fundamentalistisch islamitische kring is onaanvaardbaar. (2) …een streng toelatingsbeleid moet gekoppeld worden aan een actief uitzettingsbeleid. (3) De LPF pleit voor een effectief integratiebeleid waarmee wordt bewerkstelligd dat reeds in Nederland aanwezige vreemdelingen en nieuwe immigranten de Nederlandse normen en waarden respecteren en zich zo kunnen ontwikkelen, dat zij een daadwerkelijke bijdrage kunnen leveren aan de Nederlandse samenleving. …in het integratieproces dient de nadruk voor de inburgeraar te liggen op zijn of haar plichten ten aanzien van de Nederlandse samenleving en minder op rechten. (3)
2003 Politiek is passie	Integratie moet een verplichtend karakter krijgen. Het verplichtend karakter dient vertaald te worden in inburgeringcursussen voor nieuwkomers en oudkomers… Het succesvol afleggen van een inburgeringexamen voor nieuwkomers moet een noodzakelijke voorwaarde worden voor een permanente verblijfsvergunning. Wie Nederlander wil zijn, moet zich Nederlander voelen. De cultuur van de islam staat haaks op de waarden en normen van de moderne westerse samenleving. Een krachtige dialoog tussen beide culturen moet leiden tot wederzijds begrip. (374)

2006 (Lijst 5 Fortuyn) 'Dit is niet het land wat ik voor mijn kinderen wil achterlaten'	De kern daarvan is onze eigen nationale identiteit. Maar wat het precies is, kan moeilijk worden omschreven. Identiteit is net zoiets als wat een vis in het water voelt. Je bent je niet ervan bewust dat je er middenin zit. Pas als het water vervuild wordt, weet de vis wat het is. Pas als er bedreiging van buiten komt, besef je wat je eigenlijk bent: Nederlands staatsburger. We oogsten nu de wrange vruchten van decennia van toegeeflijk beleid waarin de in slaap sussende en alles toedekkende ideologie van het multiculturalisme de boventoon voerde. Lijst 5 Fortuyn neem ondubbelzinnig en publiekelijk afscheid van deze valse doctrine. ...zonder erkenning dat Nederland slechts één dominante cultuur kent, is het onmogelijk om mensen met een verschillende etnische achtergrond te laten samenleven. (18) Vaak wordt gesteld dat integratie van twee kanten moet komen. Maar waarin zou de aanpassing van autochtonen aan de cultuur van de nieuwkomers dam moeten bestaan? (19)

	ChristenUnie
1998	-
2002 Durf te kiezen voor normen	Voor minderheden is in Nederland altijd ruimte geweest. Dit historisch gegeven wordt in onze tijd nog eens geaccentueerd door de verscheidenheid aan niet-Nederlandse minderheidsculturen. Kennis van die Nederlandse cultuur en respect voor de hier geldende normen en waarden is een vereiste. Kennis van de Nederlandse taal en geschiedenis speelt bij de integratie een belangrijke rol. Nederland is wel feitelijk een multiculturele samenleving geworden, maar deze multiculturaliteit is daarmee nog geen norm geworden. De Nederlandse samenleving ontving een christelijk stempel. Dat komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in de christelijke feestdagen en de bescherming van de zondagsrust. Het is van belang dit gemeenschappelijk erfgoed zorgvuldig te onderhouden. Kennis van de invloed van de bijbel, als voorwaarde voor het verstaan van onze cultuur, moet daarom een plaats hebben in het onderwijs en in inburgeringtrajecten. Het volgen van inburgeringtrajecten is niet vrijblijvend. Het niet-volgen heeft consequenties voor eventuele uitkeringen, werkvergunningen en verblijfsstatussen. (XVI)
2003 Samen leven naar bijbelse waarden	Nederland kan niet onbeperkt mensen opnemen. Wie mág blijven, móet inburgeren. Beheersing van het Nederlands en kennis van de Nederlandse cultuur en historie is een vanzelfsprekende eis. (7)
2006 Vertrouwen in Nederland, vertrouwen in elkaar	Het is essentieel dat politici, kerken en maatschappelijke organisaties vanuit hun verschillende overtuigingen in een permanent debat nagaan welke elementen kunnen dienen voor een gezamenlijk gedeelde publieke moraal. (33) De ChristenUnie staat voor een gemeenschap die zich vanuit haar christelijke traditie openstelt voor migranten en vreemdelingen. Op hun beurt zullen vreemdelingen moeten participeren en de wil tonen tot integratie in de Nederlandse samenleving. Nieuwkomers dienen zich in het land van herkomst voor te bereiden op de migratie naar Nederland. Integratie in onze samenleving staat het behoud van de eigen culturele identiteit niet in de weg.

	Het is wel van groot belang dat in het onderwijs en in inburgeringtrajecten voldoende aandacht is voor het Nederlandse gemeenschappelijk cultureel, religieus en historisch erfgoed. Een succesvolle integratie komt van twee kanten. (37)

	Partij voor de Vrijheid
2006 Verkiezingspamflet	Het aantal vreemdelingen dat jaarlijks naar ons land komt is nog steeds excessief hoog. De demografische ontwikkelingen zijn ronduit zorgelijk: de meerderheid van de jongeren in de grote steden is nu al van niet-westerse afkomst. Nederland moet weer een sterk en vitaal land worden. Een land dat trots is op zijn eigen identiteit, die identiteit ook durft te benoemen en voor het behoud daarvan durft op te komen, ook binnen het steeds verder uitdijende Europa. (1) Denaturalisatie en uitzetting recidiverende (Marokkaanse) straatterroristen met dubbele nationaliteit. Niet-Nederlanders die een misdrijf plegen worden direct uit Nederland verwijderd. Geschiedenis en nationale identiteit prominent in het curriculum van alle scholen. (2) Immigratiestop niet-westerse allochtonen (Marokkanen en Turken) voor 5 jaar. Invoering quotum asielzoekers van maximaal 5.000 per jaar, opvang in eigen regio. Nieuw artikel 1 van de grondwet: christelijk/joods-humanistische cultuur moet in Nederland dominant blijven. Moratorium van 5 jaar op bouw nieuwe moskeeën en islamitische scholen. Afschaffen stemrecht gemeenteraden voor niet-Nederlanders. Teksten vanwege de overheid op (voorlichtings- en informatie-) folders uitsluitend in de Nederlandse taal. Afschaffen dubbele nationaliteit. Naturalisatie pas na 10 jaar rechtmatig verblijf in Nederland gedurende welke periode men volledig moet hebben gewerkt en geen misdrijf mag hebben gepleegd. Verbod hoofddoekjes in publieke functies. (3)

BIJLAGE 2

MULTICULTURELE SAMENLEVING EN NATIONALE IDENTITEIT IN DE TROONREDES

Troonredes	
1994	Nederland is een multicultureel land geworden.
1995	Onze samenleving wordt gevormd door mensen afkomstig uit verschillende culturen. Het multiculturele karakter van onze samenleving is in menig opzicht verrijkend. De regering wil burgers in staat stellen zich te ontplooien en hen aanmoedigen een actieve bijdrage te leveren aan het maatschappelijk, cultureel en economisch leven.
1996	Van sociale samenhang is pas echt sprake indien mensen met verschillende culturele achtergronden ook werkelijk samenleven.
1997	Op grote schaal worden inburgeringsprogramma's uitgevoerd ter bevordering van de integratie van nieuwkomers.
1998	De Nederlandse samenleving laat een steeds bredere schakering aan culturen, godsdiensten en etnische groepen zien.
1999	-
2000	Inburgering als eerste stap in het integratieproces is voor migranten van bijzondere betekenis en is daarom verplicht gesteld. Dit alles vraagt van de nieuwe Nederlanders een open en actieve opstelling. Onze samenleving in haar geheel behoort bereid te zijn hen daadwerkelijk op te nemen.
2001	Nieuwe migranten worden intensief begeleid bij hun verplichte inburgering. Om het integratieproces te bevorderen van hen die al langer in Nederland verblijven, maakt de overheid op ruime schaal inburgeringsprogramma's mogelijk.
2002	Tevens is duidelijk gebleken dat veel burgers een gevoel van onbehagen hebben over ontwikkelingen in onze samenleving: een toenemende onveiligheid die als bedreigend wordt ervaren, een grote instroom en onvoldoende integratie van nieuwkomers...Nederland kent een traditie die ruimte biedt aan de cultuur en de religie van mensen uit alle windstreken. De regering zal daarom de integratie van allochtonen verder bevorderen, hetgeen van nieuwe Nederlanders vereist dat zij onze taal spreken, zich inleven in de Nederlandse identiteit en cultuur, en de wetten van onze rechtsstaat naleven. Van de betrokkenen mag worden gevraagd dat zij de inburgeringscursussen succesvol afronden. De integratie is verder gebaat bij een restrictiever toelatingsbeleid en bestrijding van illegaal verblijf. Er is in de afgelopen decennia in Nederland veel bereikt. De regering ziet zich nu voor de zware taak geplaatst om het goede daarvan te behouden, en de onvolkomenheden die er zijn in alle duidelijkheid en met daadkracht aan te pakken.
2003	Er zijn ook grote zorgen om de cohesie in onze samenleving. De waarden van verschillende bevolkingsgroepen blijken soms ver uit elkaar te liggen en de integratie verloopt niet voorspoedig. Diversiteit en toegankelijkheid blijven in het cultuurbeleid centraal staan. Het doel van integratie is een toekomstperspectief te bieden en de cohesie in de samenleving te versterken. Een te groot deel van de allochtone bevolking neemt onvoldoende deel aan de maatschappij. Integratie betekent meedoen, en dat vereist de kennis en vaardigheden die nodig zijn voor zelfredzaamheid. Het aanbod van inburgeringcursussen wordt vrijgelaten. Voor nieuwkomers geldt voor toelating de

	voorwaarde dat zij over basiskennis van het Nederlands beschikken. Behalve maatregelen om de integratie te vergroten, worden ook verdere maatregelen genomen om de instroom van vreemdelingen te beperken. Voor hen die geen recht hebben om zich hier blijvend te vestigen zal een actiever uitzettingsbeleid gelden.
2004	Samenleven in een maatschappij vergt respect voor elkaars cultuur, achtergrond en opvattingen. Velen in ons land staan, elk op eigen wijze, in de christelijke, humanistische, joodse, islamitische of een andere wereld- of levensbeschouwelijke traditie. In een dergelijk pluriform land is respect van allen, autochtoon en allochtoon, voor onze grondrechten en rechtsstaat een vereiste. Een gemeenschappelijke basis van taal, actief burgerschap en gedeelde waarden en normen kunnen dat versterken. Ook het integratiebeleid moet hieraan bijdragen. De instroom van asielzoekers is sterk gedaald. Het restrictieve toelatingsbeleid voor asielzoekers en voor personen die naar Nederland komen in het kader van gezinsvorming zal worden voortgezet.
2005	Ons land kent een grote verscheidenheid aan mensen en opvattingen. Het recht van alle mensen en van alle organisaties op hun eigen identiteit vormt de grondslag van onze rechtsstaat. Dat recht is gebaseerd op de overtuiging dat we respect moeten hebben voor de ander. Daarbij is geen plaats voor discriminatie, extremisme en geweld. Samenwerking, begrip en kennis van onze geschiedenis en cultuur zijn bindende krachten in onze maatschappij. Naast rechten zullen ook plichten moeten worden erkend. Om een tolerante samenleving te bevorderen zal de regering haar volle aandacht blijven geven aan sociale samenhang. Het inburgering- en integratiebeleid zal worden voortgezet en radicalisering zal worden aangepakt.
2006	Voor ons geluk en ons welzijn zijn wij op elkaar aangewezen. Aandacht voor anderen, respect voor andermans inbreng en overtuiging, dat zijn de fundamenten van een levendige buurt, een bloeiende stad, een sterk land. Het is verheugend dat in veel gemeenten initiatieven tot ontplooiing komen om de binding tussen mensen te versterken. De regering ondersteunt burgers en organisaties die zich in eigen kring inzetten voor een beter begrip tussen groepen in de samenleving. Om elkaar te kunnen begrijpen, meten we elkaar kunnen verstaan. In de Wet inburgering nieuwkomers speelt taalvaardigheid dan ook een centrale rol. Volgend jaar zullen in alle gemeenten de nieuwe Nederlanders in een naturalisatiebijeenkomst worden verwelkomd. De regering zet zich ervoor in de culturele rijkdommen waarover ons land beschikt, te behouden en toegankelijk te maken. Zo wordt het Rijksmuseum vernieuwd en is besloten een nationaal-historisch museum op te richten.

BIJLAGE 3

AANTAL ARTIKELEN IN LANDELIJKE DAGBLADEN OVER MULTICULTURELE SAMENLEVING EN NATIONALE IDENTITEIT PER AUTEUR

Naam + 'multiculturele samenleving' of naam + 'nationale identiteit', voorkomend in de 4 landelijke dagbladen in het hele artikel:

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Scheffer	3/7	0/1	0/1	7/2	88/8	18/5	49/4	23/6	22/8	13/2	5/2
Bolkestein	20/14	20/8	21/6	17/0	27/3	8/4	43/3	15/4	26/4	18/3	7/2
Schnabel			0/1	3/0	29/4	2/1	16/2	3/0	0/1	3/0	3/0
Vink						1/0	5/0	3/1	2/0	2/0	1/0
Ephimenco		0/1	1/0	0/1	3/3	5/3	15/1	8/2	14/0	4/1	2/0
Ellian			1/0		1/0	5/0	21/0	7/0	18/3	4/0	1/0
Cliteur	1/0			1/0	4/1	7/0	16/0	8/2	26/3	6/1	1/1
Schoo				1/0	6/0	0/1	5/2	1/0	6/3	6/0	5/1

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Pels								1/1	9/6	5/4	0/2
Prins					1/0	2/0			2/0	1/0	
Harchaoui								4/0	2/0	3/0	1/0
Duyvendak		3/0		2/0	1/0	2/0	3/0	8/0	2/2	3/1	
Aboutaleb				4/0	10/0	13/0	19/0	5/0	6/1	5/0	2/0
Cohen			1/0		4/0	8/0	16/0	6/0	18/1	7/1	7/0
Entzinger	3/0	3/0	2/0	2/0	9/0	6/0	12/0	7/1	0/1		

'Multicultureel drama' of 'multiculturele drama' en 'Scheffer': 262 hits sinds zijn artikel in de 4 landelijke dagbladen.

'Sociaal en Cultureel rapport 1998': 22 hits, alles in '98 en '99, 1 in 2000, 1 in 2004

WRR WEBPUBLICATIES 34

In debat over Nederland

De toon en inhoud van de debatten over de multiculturele samenleving zijn de laatste jaren veranderd. Van links tot rechts is de politiek teruggekomen van een lang in standgehouden consensus dat de komst van migranten een verrijking van de samenleving betekende. Het inzicht dat de toegenomen culturele diversiteit en de aanwezigheid van steeds meer moslims in de Nederlandse samenleving (ook) problemen met zich mee heeft gebracht is nu uitgangspunt van de discussie. Vanaf de eeuwwisseling is de overtuiging gegroeid dat een hardere opstelling naar migranten en veeleisender beleid noodzakelijk zijn voor succesvolle integratie. Daarnaast wordt steeds meer nadruk gelegd op het belang van 'de' nationale identiteit; voor migranten om te weten in wat voor samenleving zij moeten inburgeren en voor mensen 'van hier' om met de onzekerheid van een veranderende leefomgeving om te kunnen gaan. Het multiculturalisme als ideaal heeft zijn aantrekkelijkheid voor velen vrijwel volledig verloren. Deze studie laat zien hoe een nieuw, 'harder', dominant discours is ontstaan over de multiculturele samenleving en nationale identiteit, waarin cultuur en religie een prominente rol zijn gaan spelen.

ISBN 978-90-5356-447-9

WWW.AUP.NL